

MILITAIRE SPECTATOR

De Eerste Wereldoorlog

- De innovatieve oorlog
- Jupiter en de stervelingen
- Geestelijke verzorging in het leger te velde 1914-1918

THEMANUMMER

Beeldbank NIMH

Militair-historische foto's uit de Defensiearchieven

FOTO BEELDBANK NIMH

De digitale beeldbank van het Nederlands Instituut voor Militaire Historie bevat bijna 250.000 militair-historische foto's uit de Defensiearchieven.

Naast materiaal uit de Tweede Wereldoorlog en Nederlands-Indië zijn ook andere collecties online gezet op <http://nimh-beeldbank.defensie.nl>.

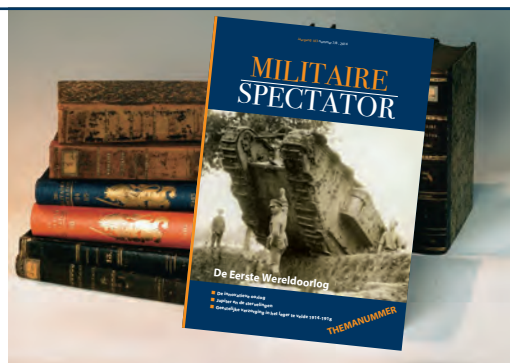
De dwarsdoorsnede van tienduizenden foto's is aangevuld met fotografische reproducties van tekeningen, schilderijen, prenten en kaarten. Het beeldmateriaal is voorzien van een beschrijving en kan worden besteld. De totale fotocollectie van het NIMH omvat zo'n twee miljoen beelden en dagelijks worden er nieuwe toegevoegd aan de online beeldbank.

De Militaire Spectator is sinds 1832 het militair-wetenschappelijk tijdschrift voor en over de Nederlandse krijgsmacht. Het maakt relevante kennis, wetenschappelijke inzichten, ontwikkelingen en praktijkervaringen toegankelijk en slaat zo een brug tussen theorie en praktijk.

De Militaire Spectator stimuleert de gedachtevorming over onderwerpen die de krijgsmacht raken en draagt zodoende bij aan de ontwikkeling van de krijgswetenschap in de breedste zin van het woord.

Op deze wijze geeft het tijdschrift inhoud aan zijn missie: het bijdragen aan de professionalisering van het defensiepersoneel en het verhogen van het kennisniveau van overige geïnteresseerden.

Daarmee bevordert de Militaire Spectator ook de dialoog tussen krijgsmacht, wetenschap en samenleving.

UITGAVE

Koninklijke Vereniging ter Beoefening
van de Krijgswetenschap
www.kvbk.nl
info@kvbk.nl
www.facebook.com/kvbk nederland
twitter: @kvbk1

Secretaris en ledenadministratie

Majoor Daan Storm van Leeuwen
DM.StormVanLeeuwen@mindef.nl

Nederlandse Defensie Academie (NLDA),
Locatie Breda
Faculteit Militaire Wetenschappen,
Sectie MOW
Ledenadministratie KVBK
Postbus 90004, 3509 AA UTRECHT
ledenadministratie@kvbk.nl

De Militaire Spectator wordt ook verstuurd
op basis van rang/schaal. Adreswijzigingen
doorgeven bij de eigen personeelsdienst.

REDACTIE

luitenant-generaal ir. R.G. Tieskens
(hoofdredacteur)
kapitein ter zee P. van den Berg
luitenant-kolonel Marns drs. G.F. Booij EMSD
kolonel drs. A.J.H. Bouwmeester
drs. P. Donker
kolonel MJD dr. P.A.L. Duchaine
dr. J. Duel
cdre KLu b.d. F. Groen
drs. P.H. Kamphuis
luitenant-kolonel kmar drs. ing. D.J. Muijskens
kolonel KLu DJ. Traas MSc
kapitein ter zee mr. N.A. Woudstra
kolonel ir. F.J.A. van Zitteren

BUREAU REDACTIE

mw. drs. A. Kool
dr. F.J.C.M. van Nijntzen
NIMH
Postbus 90701
2509 LS Den Haag
T 070 - 316 51 20 of
070 - 316 51 95
E redactiemilitairespectator@mindef.nl

De Militaire Spectator is aangesloten bij
de European Military Press Association

LIDMAATSCHAP

binnenland € 25,00
studenten € 17,50
buitenland € 30,00

OPMAAK EN DRUK

Drukkerij Ten Brink
ISSN 0026-3869

Nadruk verboden

Coverfoto: Britse militairen bij een tank tijdens
de Slag bij Passchendaele, september 1917
Foto Beeldbank NIMH

MILITAIRE SPECTATOR

324 De innovatieve oorlog

W. Klinkert

In ons collectieve geheugen is de Eerste Wereldoorlog een zinloze loopgravenstrijd, maar nadere beschouwing leert dat er geen periode in de militaire geschiedenis is geweest met zo veel snelle veranderingen op technisch, tactisch en conceptueel gebied.

336 Jupiter en de stervelingen

P. Moeyes

De Eerste Wereldoorlog maakte de positie van de opperbevelhebber in Nederland actueel, want hoeveel macht mocht de hoogste militair genieten in een land dat niet direct bij de oorlogshandelingen betrokken was, maar neutraal bleef?

349 De geestelijke verzorging in het leger te velde 1914-1918

D.P.A. Claus

In augustus 1914 werden twaalf geestelijk verzorgers aangesteld bij de divisiestaven van het Nederlandse veldleger en naast godsdienstige zielzorg aan gemobiliseerden zorgden zij voor ontwikkeling en ontspanning en de oprichting van militaire tehuizen.

En verder:

Editoriaal	322
Andere ogen	363
Tegenwicht	364
Gastcolumn	366
Boeken	368

Stilstaan bij de ‘Groote Oorlog’

Op 28 juni 1914 schoot de Bosnisch-Servische nationalist Gavrilo Princip de Oostenrijkse troonopvolger Franz Ferdinand in Sarajevo dood. Zijn revolverschoten bleken als een lont in een smeulend kruitvat te werken. Dat vat bestond uit een instabiele wereldorde, waarbinnen opkomende mogendheden en staten met een afkalvende machtsbasis elkaar met wantrouwen bezagen. Politici, maar vooral militairen, dachten dat oorlog een zinvolle politieke optie was om geschillen te beslechten, mede omdat het wapengekletter maar kort zou hoeven te duren. Alle betrokkenen in de crisisbesluitvorming dachten dat de tijd in het voordeel van hun tegenstander werkte. Als er dan toch ten strijde zou moeten worden getrokken, dan maar liever zo snel mogelijk! In dit klimaat kreeg crisisdiplomatie nauwelijks een kans en leidden kettingreacties ertoe dat vijf weken na de bloedige aanslag in Sarajevo de wereld in brand vloog.

De Eerste Wereldoorlog blijft boeien en heeft ook een wezenlijk stempel op de Nederlandse geschiedenis gedrukt

Vier jaar later kon een eerste balans van deze wereldbrand, die in veel landen als de ‘Groote Oorlog’ de geschiedenisboeken is ingegaan, worden opgemaakt. Bijna 65 miljoen militairen, afkomstig van alle continenten, waren bij de strijd betrokken; elf miljoen sneuvelden, van de West-Vlaamse modder tot in de woestijn van Irak en de binnenlanden van Afrika. Het was met recht een Wereldoorlog. De meeste staten waren partij bij de confrontatie. Het was ook een oorlog waarin de gecombineerde kracht van de moderne industrie en de gecentraliseerde natiestaat in alle uithoeken van de strijdtonelen tot uiting kwam. Burger en militair gelijk

spanden zich in voor de strijd. De kosten zijn recent geraamd op 208.000.000.000 dollar.

De vredesverdragen die formeel een eind maakten aan het wapengeweld, hadden niet het effect waarop de Amerikaanse president Wilson had gehoopt, namelijk ‘to end all wars’, maar leidden daarentegen een nieuwe periode van instabiliteit in. Kort door de bocht: zonder Eerste Wereldoorlog geen Russische Revolutie, geen Stalin, geen Hitler, geen Tweede Wereldoorlog, geen Holocaust, geen Koude Oorlog. Sommige historici beschouwen de periode 1914-1989 dan ook als één aaneengesloten fase in – tenminste – de Europese geschiedenis. Zij zien de jaren 1914-1945 als een Europese burgeroorlog, die leidde tot een verschuiving van de macht naar de periferie (de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie).

Voor veel landen is de ‘Groote Oorlog’ een wezenlijk ijkpunt in het nationaal-historisch referentiekader. Zo is voor Canadezen (de slag bij Vimy een katalysator in de ontwikkeling van het nationaal bewustzijn en raakt Gallipoli iedere Australiër, Nieuw-Zeelander en Turk. De Menenpoort in Ieper, met de dagelijkse *Last Post*-ceremonie, is een indrukwekkend bedevaartsoord voor Engelsen en Belgen geworden. De Eerste Wereldoorlog is dus meer dan zo maar een militaire confrontatie. Dit verklaart waarom de belangstelling voor, ja zelfs fascinatie met de Eerste Wereldoorlog, tot op de dag van vandaag in veel landen zo krachtig is. Een ware vloedgolf aan publicaties over het hoe en waarom van die titanenstrijd is dit herdenkingsjaar over ons gekomen. In indrukwekkende plechtigheden betuigen zowel regeringsleiders als burgers eer aan de slachtoffers van het militair-industriële geweld.

Het is opmerkelijk dat in Nederland de belangstelling voor de Eerste Wereldoorlog sinds het

begin van de jaren '90 van de vorige eeuw aanzienlijk is toegenomen. Het lijkt erop dat opiniemakers en historici na de val van de Berlijnse Muur en wellicht onder invloed van het nationalistische geweld in voormalig Joegoslavië weer aansluiting hebben gevonden bij het meer algemeen Europese geschiedverhaal. Zeker, voor de Nederlandse samenleving in haar geheel blijft de Tweede Wereldoorlog hét morele ijkpunt, met een bijzondere fascinatie voor 'goed' en 'kwaad'. De toegenomen belangstelling voor de lotgevallen van het neutrale Nederland in de Eerste Wereldoorlog levert echter wel een aantal interessante inzichten op. Neutraal betekende in de toenmalige omstandigheden namelijk niet hetzelfde als afzijdigheid. De zeggwijze 'onder druk wordt alles vloeibaar' gold zeker voor een klein land te midden van woelige baren. De 'nationale gedachte' overbrugde in de jaren '14-'18 veel politieke tegenstellingen en voor belangrijke twistpunten als de financiering van het bijzonder onderwijs, de uitbreiding van het kiesrecht en sociale wetgeving werden compromissen gesloten. De regeling van het oppergezag over de krijgsmacht, waar in vredetijd geen politicus zijn vingers aan had willen branden, gedoogde geen uitstel en kwam, zoals Paul Moeyes in dit nummer verhaalt, uiteindelijk dan ook tot stand.

Die nationale eenheid was ook broodnodig, gelet op de beperkte manoeuvreer ruimte waarover de regering beschikte. Voortdurend moest zij schipperen tussen het Scylla van de Geallieerden en het Charibdis van de Centralen. Nederland was in de praktijk vooral speelbal van de belligerenten, die het land voortdurend politiek, economisch en militair onder druk zetten. Zij eerbiedigden uiteindelijk de Nederlandse neutraliteit, omdat ze de voordelen groter achtten dan de nadelen. Dit laatste spoorde overigens niet met het zelfbeeld van de natie die dacht dat het vooral aan de afschrikwekkende werking van de eigen krijgsmacht en de nauwgezette handhaving van de neutraliteitswetgeving te danken was dat Nederland buiten de krijg was gebleven. Wat dat betreft versterkte de neutraliteitsperiode de naïviteit waarmee Nederland de *Realpolitik* in

het internationale systeem tegemoet trad; de ontzuivering in mei 1940 was daarom des te groter.

De gemobiliseerde krijgsmacht zag zich voor veel uitdagingen geplaatst. Eén van die uitdagingen was het handhaven van het moreel van de troep, zeker toen de mobilisatie duurde en duurde. Een van de eerste maatregelen, naast het bevorderen van sport en zang, was het voorzien in de geestelijke verzorging van de garnizoenen te velde. Het instituut van legerpredikanten en aalmoezeniers zag het levenslicht, zoals kapitein David Claus in dit themanummer uiteenzet. Dit instituut heeft zich ontwikkeld tot de huidige Dienst voor de Geestelijke Verzorging, die dus dit jaar het eeuwfeest kan vieren.

Krijgsmacht en samenleving kregen vanaf de eerste oorlogsdagen met een nieuw fenomeen te maken, dat van vluchtelingen en ontheemden. Op een bevolking van zes miljoen inwoners moest geruime tijd gastvrijheid worden geboden aan ongeveer een miljoen Belgische vluchtelingen, terwijl de krijgsmacht ook nog eens de zorg kreeg over tienduizenden geïnterneerde militairen. Die laatste moesten wapens en uitrustingsstukken inleveren. Op die manier, alsmede door de instelling van militair attachés, studiereizen naar het buitenland en door 'open' publicaties, bleef de top van de krijgsmacht goed op de hoogte van de belangrijkste innovaties op het gebied van bewapening en tactiek. En waren de ministeries van Oorlog en Marine – binnen de beschikbare mogelijkheden – actieve trendvolgers. Wim Klinkert maakt in zijn artikel duidelijk tot welke innovatiedrift de Eerste Wereldoorlog heeft geleid, waarbij hij en passant korte metten maakt met het door *Blackadder* gecodificeerde beeld van conservatieve incompetentie, die tot miljoenenverliezen zou hebben geleid.

De Eerste Wereldoorlog blijft – ook honderd jaar later – boeien en heeft ook een wezenlijk stempel op de Nederlandse geschiedenis gedrukt. Daarom is dit nummer aan die 'Groote Oorlog' gewijd. ■

De innovatieve oorlog

Een herwaardering voor de Eerste Wereldoorlog

De Eerste Wereldoorlog heeft een imagoprobleem. In ons collectieve geheugen is deze oorlog verworpen tot een jarenlange strijd in de modderige loopgraven van Noord-Frankrijk en België, met zinloos geslachtofferde soldaten, opgeofferd aan de fantasieloze plannen van incompetenten generaals in veilige kastelen; kansloos opgejaagd tegen het mitrailleurvuur van de vijand. Een oorlog van mens- en materieel-verslindende attritie. Dit artikel tracht ingesleten beelden en aannames te herzien en biedt een andere visie op de Eerste Wereldoorlog.¹

Prof. dr. W. Klinkert*

Niet voor niets bedachten de Duitsers het woord *Materialschlacht* om de aard van de Eerste Wereldoorlog kernachtig te beschrijven. In boeken en film wordt dit beeld voortdurend bevestigd en versterkt. De Britse *war poets* (oorlogsdichters) gaven tijdens de oorlog het lijden van de soldaten al vorm in een taal die voor het Britse publiek 'de waarheid' over de oorlog is geworden. Elke Britse scholier wordt via deze poëzie de oorlog in geleid.

Verstoorde beelden

De musical en film *Oh, what a lovely war* uit de jaren zestig genoot in Engeland een grote populariteit en becommentarieerde op cynische toon het omvangrijke bloedvergieten en de onverschilligheid waarmee de politici en

generaals de overwinning bevochten.² Alan Clarks boek *The Donkeys* uit 1961 versterkte dit beeld nog verder, omdat het een historische onderbouwing leek van het idee dat de Britse soldaten door 'ezels' (de generaals) naar de slachtbank werden geleid.³

Maar zonder twijfel torent boven alles uit, als vormgever van ons beeld van de Eerste Wereldoorlog, de tv-serie *Blackadder Goes Forth* uit 1989 en sindsdien eindeloos herhaald. Sterren van de Britse comedy zoals Rowan Atkinson, Stephen Fry en Hugh Laurie etaleren en bevestigen hierin op magistrale wijze alle vooroordelen over de Eerste Wereldoorlog. Zo willen we die oorlog graag zien en herdenken.

Hoe kwalitatief van hoog niveau ook, noch de gedichten, noch de musicals, noch *Blackadder* brengen ons dichterbij de realiteit. Sterker nog, ze doen de soldaten onrecht aan en verstoren de boodschap die deze Europese catastrofe ons te vertellen heeft.

De eeuwherdenking van het uitbreken van wat de Amerikaanse diplomaat en historicus George Kennan (1904-2005) de 'oercatastrofe' van de twintigste eeuw noemde, biedt een goede gelegenheid ingesleten beelden te herzien.⁴

* De auteur is universitair hoofddocent militaire geschiedenis aan de Nederlandse Defensie Academie te Breda.

1 Dit artikel is een bewerking van de lezing die is uitgesproken op 1 oktober 2013 in Ieper, bij de opening van het 'operational seminar' van de Koninklijke Landmacht.

2 De film van Richard Attenborough dateert van 1969 en is gebaseerd op de musical uit 1963, die weer was gebaseerd op een hoorspel voor radio van Charles Chilton (1917-2013) uit 1961.

3 Alan Clark (1928-1999) was historicus en conservatief politicus. Zijn boek vormde een inspiratiebron voor de film 'Oh, what a lovely war'.

4 George F. Kennan, *The Decline of Bismarck's European Order: Franco-Russian Relations 1875-1890* (Princeton 1979) 3.

De werkelijkheid van de Eerste Wereldoorlog is veel rijker, gevarieerder, boeiender en relevanter dan de *Blackadder*-parodie ons wil doen geloven. En met kwalificaties als ‘zinloos’ komen we al helemaal niet verder.

Gelukkig wordt dit thema nu ook in Engeland nadrukkelijker dan voorheen onder de publieke aandacht gebracht. Publicisten en historici van naam wijzen in de media op de eenzijdig ingesleten beelden. Hew Strachan, een van Englands meest vooraanstaande historici, merkte recentelijk op:

*‘The modish Blackadder school of thought is now so entrenched among a generation of school-children that there is no question where blame lies: with those horrid toff generals and their Establishment chums’.*⁵

En als de eeuwherdenking niet wordt aangegrepen om dit te herzien, zo stelde Strachan, dan is alle moeite en geld hiervoor voor niets geweest. Zijn stelling is dat de Geallieerde overwinning op Duitsland de grote offers waard is geweest.

De bekende journalist Jeremy Paxman verwoordde het in 2013 zo:

*‘I’m not accusing all teachers of being misguided, but I think there is something seriously wrong when you are teaching Blackadder Goes Forth as history. Blackadder is good comedy, not history’.*⁶

5 www.dailymail.co.uk/news/article-2262443/Why-SHOULD-upset-Germans--reminding-Great-War-atrocities.html

6 www.prospectmagazine.co.uk/magazine/the-first-world-war-jeremy-paxman-in-conversation-with-bronwen-maddox/#.Uz6ewMftdbk

Het clichébeeld van de Eerste Wereldoorlog - een jarenlange zinloze strijd in modderige loopgraven - moet worden herzien

Eén conclusie uit deze discussie lijkt nu voor het eerst enig veld te winnen, namelijk dat hardop gezegd kan worden dat de Eerste Wereldoorlog een overwinning op Duitsland was, die de Britten aan de goede kant van de geschiedenis plaatste. Zinloos was de oorlog dus niet. Conservatieve politici als Boris Johnson, de burgemeester van Londen en Michael Grove, de minister van Onderwijs, hebben zich recentelijk in deze zin publiek geuit.⁷

Zo'n plaats in een publiek debat zal de Eerste Wereldoorlog bij ons nooit krijgen, daar hebben wij de Tweede voor, maar dat wil niet zeggen dat die oorlog voor ons niet relevant is. Ook wij moeten meer oog hebben voor de 'echte' Eerste Wereldoorlog. Daarvoor bestaat een aantal redenen.

Ontwikkeling moderne oorlogvoering

Ten eerste omdat de jaren 1914-1918 van fundamenteel belang zijn geweest voor de ontwikkeling van moderne oorlogvoering. Er is geen periode in de militaire geschiedenis geweest waar binnen zo'n korte tijd zo veel veranderingen op technisch, tactisch en conceptueel gebied in oorlogvoering hebben plaatsgevonden.

In die zin overstijgt de Eerste Wereldoorlog de Tweede. Ook de Tweede Wereldoorlog bracht weliswaar baanbrekende vernieuwingen met zich mee – radar, de jet-motor, de computer en de atoombom, om er enkele te noemen – maar de jaren '14-18 waren bovendien op conceptueel niveau, naast de technologie, een breuk in de militaire geschiedenis. Voor het eerst kreeg oorlog er door de luchtvaart een dimensie bij. Bovendien raakten leger, industrie en wetenschap formeel en blijvend met elkaar verknoot en veranderde de relatie tussen combattanten en non-combattanten fundamenteel door de 'totale oorlog'.⁸

De Tweede Wereldoorlog bouwde op deze ontwikkelingen voort.

Dynamische omgeving

Ten tweede omdat er weinig voorbeelden zijn te bedenken waarbij door militaire organisaties vooraf uitgedachte plannen en ontwikkelde ideeën over de volgende oorlog zo hard botsten met de realiteit en daarom gedurende de oorlog fundamenteel bijgesteld moesten worden. Hoe die bijstelling plaatsvond levert ons belangrijke inzichten in de dynamische omgeving waarin moderne, geïndustrialiseerde oorlogvoering plaatsvindt.

Europese geschiedenis

Ten derde omdat onze Europese geschiedenis zonder die oorlog onbegrijpelijk is. De Eerste Wereldoorlog bracht drie decennia van oorlogvoering in Europa voort, culminerend in de ongekende verwoestingen en genocides van vooral de jaren 1944-1945.

De Eerste Wereldoorlog gaf ook ruim baan aan extreme ideologieën van links en rechts, en veranderde ons beeld over wat oorlog eigenlijk is ingrijpend.

Onjuiste aannames

Ten vierde omdat door degelijk historisch onderzoek duidelijk is geworden dat aannames over de oorlog gewoonweg niet kloppen. De loopgravenoorlog bijvoorbeeld was minder dodelijk dan de mobiele fases van de oorlog.

Er sneuvelden meer soldaten gemiddeld per dag tijdens de grote manoeuvres aan de westfront in 1914 en 1918 dan in de statische oorlog die daartussen plaatsvond.

En het leven in de loopgraven kon variëren van uitermate gruwelijk tot betrekkelijk comfortabel, waarbij voeding en huisvesting beter waren dan de soldaten thuis gewend waren. De bezetting van de voorste loopgravenlinies gebeurde in toerbeurt: individuen en zelfs eenheden verbleven ook lange tijd in relatieve veiligheid achter het front. Het aantal slachtoffers ten slotte was vooral zo hoog omdat de oorlog zo lang duurde.

7 Zie voor de controverse over Blackadder: www.telegraph.co.uk/education/educationnews/10551818/Michael-Gove-was-wrong-to-criticise-Blackadder-myths-about-the-First-World-War-says-Sir-Tony-Robinson.html

8 R. Chickering en S. Förster, *Great War, Total War* (Washington DC, 2000). Het begrip 'totale oorlog' werd in 1916 geïntroduceerd door de rechtse politicus, auteur en publicist Léon Daudet (1867-1942).

Innovatie is het thema bij uitstek dat de strijd van jaren 1914-1918 kenmerkt en deze oorlog ook een eeuw later nog relevant maakt.

Het vervolg van dit artikel richt zich vooral op de Britse bijdrage. De transformatie van een klein beroepsleger, zonder traditie van grote continentale oorlogen, naar een modern industrieel massaleger binnen luttele jaren, is een intrigerend fenomeen waarvan de gevolgen in de krijgsmachten van vandaag nog doorklinken.

Bovendien is Groot-Brittannië interessant omdat de mythe van de zinloosheid en het slechte militaire leiderschap daar juist veel sterker is dan in andere voormalig oorlogvoerenden, terwijl de Britse verliezen procentueel de laagste waren van alle grote mogendheden.⁹

Innovatie en vernieuwing

Achter de ogenschijnlijk identieke slagen in de loopgraven gaat een verborgen wereld van vernieuwingen en dynamiek schuil die uniek is in de militaire geschiedenis. De slag aan de Marne van september 1914 was nog een napoleontisch aandoende confrontatie, zij het veel omvangrijker in schaal dan een eeuw voordien.

De infanterist met zijn geweer domineerde het slagveld, cavalerie te paard verkende en de veldartillerie gaf de infanterist vuursteun. Precies vier jaar later vielen de Britten met tanks aan, reden de infanteristen in vrachtauto's en kon het luchtwapen via radiooverkeer samenwerken met grondoptreden. Bovendien was de infanterist van 1918 bewapend met handgranaten, bezat hij een gasmasker en een stalen helm en kon hij omgaan met een mitrailleur.

In de ogen van zijn 'collega' van 1914 leek de infanterist van 1918 direct uit een science fiction-roman weggelopen, maar dat was hij niet. Realiteit had science fiction ingehaald. Met andere woorden, naast de schijnbare statische attritie van de loopgraven was de Eerste Wereldoorlog een van de meest

dynamische conflicten die de wereld ooit heeft gezien.

Dynamiek die zich bovendien niet beperkte tot de militaire wereld. Zonder civiele inbreng was deze niet mogelijk geweest. En de innovatie behelsde, zoals gezegd, niet alleen technische zaken maar ook conceptuele en organisatorische.

Meer vuurkracht voor de infanterist

De loopgraafoorlog was een strijd die wapens voor de korte afstand belangrijk maakte. De infanterist, die bewapend alleen met een geweer de oorlog inging, kreeg binnen korte tijd de beschikking over een divers arsenaal aan middelen.

Handgranaat

Voor de kortste afstand deed de handgranaat in massale aantallen haar intrede. Helemaal nieuw was dit wapen niet, maar de handgranaat was in 1914 geen onderdeel van de bewapening. De succesvolste vinding was de eihandgranaat van William Mills (1856-1932). Mills was een eigenaar van aluminium-smelterijen en staalfabrieken in Noordoost-Engeland en Birmingham. Bovendien was hij uitvinder van uiteenlopende zaken als het mechaniek om reddingssloepen snel van schepen in het water te laten en de aluminium golfclubs.

Mills' fabriek in Birmingham produceerde in 1914 stalen bekleding voor auto's en vliegtuigen, maar begin 1915 bracht hij de door hemzelf uitgevonden handgranaat in productie. Van dit succesvolle ontwerp zette het Britse leger 75 miljoen stuks in. Het leverde Mills een verheffing in de adelstand op.

Draagbare mortier

Min of meer vergelijkbaar was het verhaal van de uitvinder van de draagbare loopgraafmortier, Frederick Wilfred Scott Stokes (1860-1927).

⁹ Zie voor militaire innovatie W. Murray en A. Millet, *Military Innovation in the Interwar Period* (Cambridge 1996), S.P. Rosen, *Winning the Next War* (Cornell 1991) en Th. Farrell en T. Terriff, *The Sources of Military Change* (Boulder 2002)

FOTO COLLECTIE NIMH

Achter de ogenschijnlijk identieke slagen in de loopgraven gaat een wereld van vernieuwing en dynamiek schuil

Stokes was een ontwerper van bruggen en industriële kranen die in 1915 bij de *Inventions Branch* van het nieuwe ministerie van Munitie kwam te werken. Daar ontwikkelde hij de succesvolste mortier van de oorlog en legde de basis voor dit wapen in moderne legers. Een titel en lucratieve royalties van een pond per mortier was de dank van de Britse staat.

De mitrailleur

Het laatste wapen dat het infanteriegevecht wezenlijk veranderde was de mitrailleur. Dit was voor de oorlog al in de bewapening opgenomen, maar op beperkte schaal en de tactische en organisatorische inbedding waren nog niet uitgekristalliseerd.

De mitrailleurs vereisten inzet van paarden vanwege hun zwaarte en de hoeveelheid munitie die getransporteerd moest worden. Dat maakte het meer een artilleriestuk dan een infanteriewapen voor gebruik op pelotonsniveau. De loopgraafoorlog was de doorbraak voor de lichte mitrailleur en daarmee de doorbraak van dit wapen bij de infanterie.

De uitvinder van de patroonband als basis voor het snelle mitrailleurvuur was Hiram Maxim (1840-1916), een tot Brit genaturaliseerde Amerikaan met gouden handen voor (elektro) technische uitvindingen, van de krultang en

automatische sproeisystemen tot de gloei-draden in lampen. Maxim experimenteerde zelfs met vliegtuigen en helikopters, maar zijn doorbraak kwam in 1883 met de uitvinding van de mitrailleur, die hij zelf in productie nam. De *Maxim Gun*, later *Vickers*, werd aanvankelijk vooral in koloniale oorlogen gebruikt; de Eerste Wereldoorlog betekende de eerste grootschalige inzet op het Europese slagveld.

Ook voor de lichtere *Lewis Gun* was de Eerste Wereldoorlog de doorbraak. Het wapen was in 1911 ontwikkeld door de Amerikaanse officier Isaac Newton Lewis (1858-1931). Aangezien hij daarvoor in zijn geboorteland onvoldoende belangstelling kreeg, liet hij zijn vinding in Europa – eerst in Luik, vanaf 1914 in Birmingham – produceren. Het lichte wapen, dat ook op vliegtuigen en motorfietsen gemonteerd kon worden, werd een enorm succes. Het Britse leger kocht er tijdens de oorlog zo'n 100.000 van en maakte Lewis schatrijk.¹⁰

FOTO BEELDBANK NIMH

Voor de lichte *Lewis Gun* was de Eerste Wereldoorlog een doorbraak. Tekening van Britse en Australische Speciale Troepen in 1918: 1 Driver, 2 Bomber, 3 Lewis gunner

¹⁰ S. Bull, *World War I Trench Warfare* (Oxford 2002) en A. Smith, *Machine Gun* (New York 2003).

Binnen een jaar na het begin van de oorlog was het infanterieoptreden onherkenbaar veranderd door vindingen van buiten de Britse defensieorganisatie. De infanteriecompagnie, die in 1914 nog met alleen geweren op linie aanviel, was in 1916 opgedeeld in naar wapen gespecialiseerde groepen (handgranaten, geweergrenaten, mitrailleurs, mortieren) die elkaar ondersteunden en schaaqbordsgewijs aanvielen.

Vuur en beweging namen de plaats in van de klassieke aanvalsgolven. Voor het eerst in de geschiedenis beschikte de infanterie over een breed scala aan typen vuurwapens.

Artillerie

De vernieuwingen stopten niet bij de infanteristen in de loopgraaf. Het belangrijkste wapen van de Eerste Wereldoorlog was de artillerie en ook deze maakte een revolutie door, technisch en conceptueel.

In 1914 domineerde de veldartillerie, vlakbaanvuur gericht tegen infanterieformaties. Hieraan was in de loopgravenstrijd weinig behoefte. Het krombaanvuur van de houwitser was gewenst, zowel tegen ingegraven versterkingen als vijandelijke batterijen.

Fundamenteel nog was de noodzaak artillerie en infanterie op het slagveld nauwer te laten samenwerken. Daarvoor was gericht vuur essentieel. Het vuren op eigen troepen was een voortdurend terugkerend probleem, juist omdat de strijdende partijen zo dicht op elkaar gepositioneerd waren. Goede verbindingen en nauwkeurige doelbepaling waren van levensbelang, zowel om de infanterie te steunen als voor die andere belangrijke nieuwe artillerievinding: de vuurwals.

De vuurwals

Vanaf 1916 experimenteerden de Britten met de vuurwals, die door een regen van granaten voor de infanterie uit vijandelijk vuur en vijandelijke bewegingen onderdrukte, waardoor de opmars van de infanterie werd vergemakkelijkt, althans dat was de theorie.

In de praktische uitvoering was de vuurwals pas in de loop van 1917 enigszins succesvol. Het was de eerste vorm van artillerie-optreden die niet gericht was op een concreet doel zoals een infanterieformatie of een fortificatie, maar die uitsluitend de opmars van de eigen infanterie moest ondersteunen.

Nieuwe ontstekers

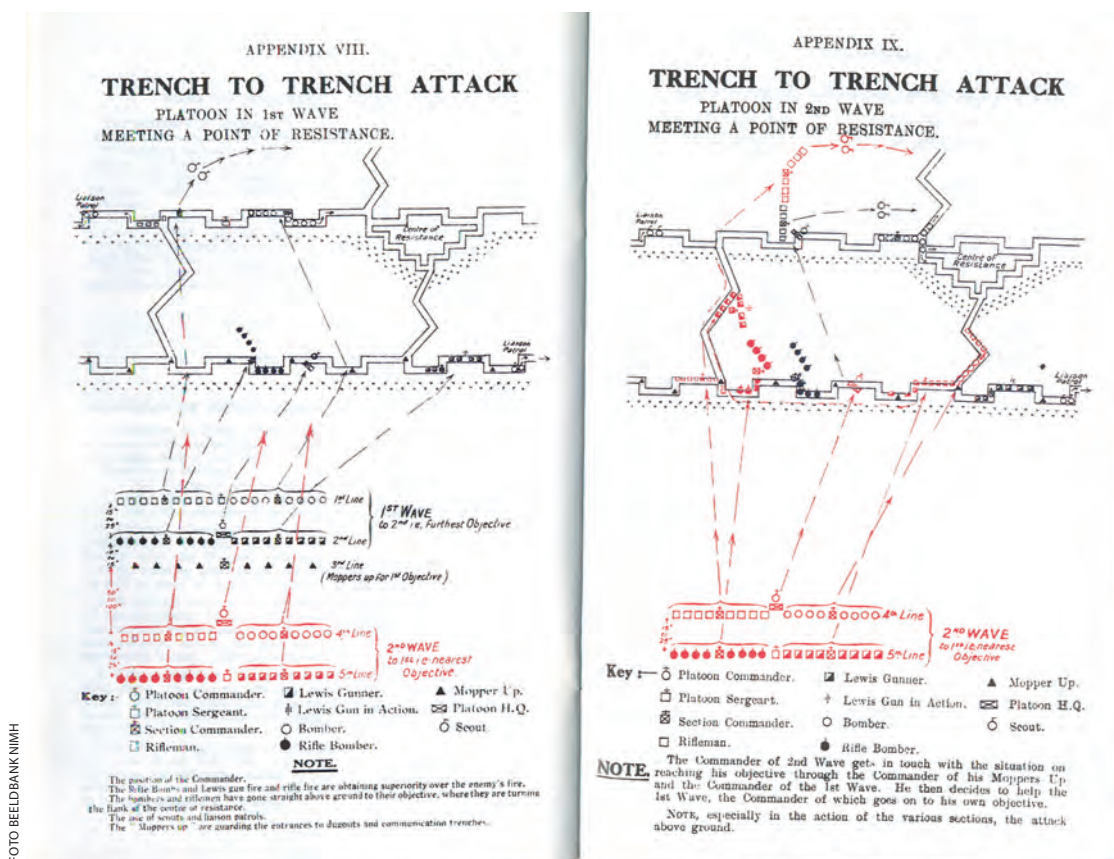
Andere belangrijke taken van de artillerie waren de vernieling van prikkeldraadversperringen en het uitschakelen van vijandelijke stukken (*counter battery fire*). Op beide terreinen werd substantiële vooruitgang geboekt. De notoir lastige versperring die prikkeldraadversperring op het slagveld betekende, kon mede worden opgelost door een nieuw ontstekingsmechanisme op granaten, de zogeheten *fuze 106*. Dit gevoelige en geavanceerde mechanisme zorgde bij slechts een geringe aanraking, bijvoorbeeld van prikkeldraad, al voor een explosie. Het was een Franse vinding, die de Britten perfectioneerden.

Dit ontstekingsmechanisme loste het probleem nog niet op. Dat zou ook de tank niet doen, die uit ditzelfde tactische probleem was voortgekomen. Maar alle beetjes hielpen.

Artilleriewaarneming

Belangrijker nog dan de vuurwals en de nieuwe ontstekers waren de ontwikkelingen bij artilleriewaarneming, die geschut ongekend doeltreffend maakten. Vuur tegen vijandelijke geschutopstellingen werd gedurende de oorlog zo effectief dat met indirect vuur batterijen op grote afstand gericht uitgeschakeld konden worden. In 1914 was indirect vuur als onderdeel van het gevecht nog zo goed al onbekend. Vier jaar later waren de technische problemen opgelost.

Ten eerste waren nauwkeurige kaarten van een schaal van 1:10.000 onontbeerlijk. Deze waren er in 1914 niet. Vanaf 1915 werd door duizenden Britse officieren en manschappen gewerkt om nauwkeurige frontkaarten te verkennen en massaal te verspreiden. Luchtfotografie en de ontwikkeling van een gedetailleerd systeem van kaartcoördinaten was hierbij essentieel.

Een schematische weergave van een infanterieaanval op een loopgravensysteem

Deze *Field Survey Companies* profiteerden van de snelle ontwikkelingen bij *sound ranging* en *flash spotting*: de meting van geluid en het mondingsvuur van de vijandelijke stukken, om zo de positie te kunnen bepalen. Voor dit wetenschappelijke probleem zette het Britse leger in 1915 de jonge Australische natuurkundige en Nobelprijswinnaar William Lawrence Bragg (1890-1971) in, die op dat moment bij de artillerie diende. Bragg bouwde voort op de vindingen van de Franse astronoom Charles Nordmann (1881-1940), die onder generaal Robert Nivelle aan *repérage* (opsporing) van geluidsbronnen werkte door deze fotografisch vast te leggen met de snaargalvanometer, de voorloper van het electrocardiogram.

Bragg en zijn medewerker van de natuurkundige faculteit van de universiteit van Londen, korporaal, sinds 1916 luitenant, William Tucker, verbeterden dit systeem door meer onderzoek te doen naar lage frequenties om daarmee het geluid van het afvuren te kunnen onderscheiden van dat van de granaat en bovendien rekening te kunnen houden met meteorologische invloeden. Met gebruik van meerdere microfoons kon in 1917 de plaats van een vijandelijk stuk op 25 tot 50 meter nauwkeurig worden bepaald.¹¹

Inzet van wetenschap

De artillerie is een goed voorbeeld van wat in alle landen, ook de neutrale, gebeurde: de inzet van de wetenschap voor de oorlogvoering. Nieuwe of bestaande instituten kregen van de regering opdracht om innovatie in gang te zetten op het gebied van wapentechnologie.

11 I.V. Hogg, *Allied Artillery of World War One* (Marlborough 1998) en P. Chasseaud, 'Field Survey in the Salient', in: P.H. Liddle (red.), *Passchendaele in Perspective* (Barnsley 1997) 117-139.

Dit spitte zich vooral toe op chemische oorlogvoering, luchtvaart en artillerie.

Om bij het Britse voorbeeld te blijven, daar ontstond aan het begin van de oorlog de *Inventions Branch*, aanvankelijk onder het ministerie van Oorlog, vanaf 1915 onder dat voor Munitie. Een vergelijkbare taak hadden de *Naval Inventions Board*, en het op initiatief van de minister van Onderwijs ingestelde *Department for Scientific and Industrial Research*, dat universitaire kennis ten nutte van de oorlogsinspanning moest opleveren.¹²

Gedurende de oorlog werkten duizenden wetenschappers aan de vervolmaking van bestaande wapentechnologie en aan innovatieprojecten. Alleen al aan de universiteit van Manchester waren zo'n tweehonderd natuur- en wiskundigen en elektrotechnici, grotendeels afkomstig van de laboratoria van Nobelprijswinnaar Ernest Rutherford (1871-1937) actief. Hiermee was de basis gelegd voor de nauwe

band tussen wetenschap en oorlog die kenmerkend is voor moderne oorlogvoering en die in Nederland is geïnstitutionaliseerd in TNO.

Genieofficieren aan zet: gas en tanks

In april 1915 introduceerde het Duitse leger een ingrijpende vernieuwing in de oorlogvoering: gifgas. Wolken chloorgas sloegen ten noorden van Ieper tijdelijk een gat in de geallieerde linie. Opmerkelijk is de snelheid waarmee deze innovatie door de Britten werd overgenomen. Al vijf maanden later waren ook zij in staat dit wapen op het slagveld te gebruiken.

Charles Foulkes

De snelle ontwikkeling van het Britse gaswapen was het werk van de genie-officier – en Olympisch hockey-speler – Charles Foulkes (1875-

12 E.E. Beiriger, *Churchill, Munitions and Mechanical Warfare* (New York 1997).

FOTO BEELDBANK NIMH

Tijdens de Eerste Wereldoorlog werkten duizenden wetenschappers aan de vervolmaking van bestaande wapentechnologie en aan innovatieprojecten. Hiermee is de basis gelegd voor de nauwe band tussen wetenschap en oorlog, kenmerkend voor moderne oorlogvoering

FOTO BEELDBANK NIMH

Het leven in de loopgraven kon variëren van uitermate gruwelijk tot betrekkelijk comfortabel. Soms waren voeding en huisvesting beter dan thuis

1969). Foulkes had het *Empire* op meerdere continenten als genist gediend en had de dramatische gevechten rond Ieper van eind 1914 aan den lijve ondervonden. Sir John French, de Britse opperbevelhebber, koos Foulkes persoonlijk uit om het Britse antwoord op de Duitse gasaanval vorm te geven.

Foulkes had onvoldoende kennis op het gebied van chemie – zijn passie was fotografie – maar bezat de organisatorische kwaliteiten en tactische kennis om de klus te klaren. In de nabijheid van het Britse hoofdkwartier in Frankrijk bracht hij in korte tijd een groep academisch geschoolde chemici samen met officieren die de realiteit van het front goed kenden. Hieruit kwam de *Special Brigade* voort, die zich zowel toeleegde op chemische oorlogvoering als op het overnemen van een andere Duitse innovatie uit 1915, de vlammenwerper.

De *Brigade* omvatte binnen korte tijd enkele duizenden manschappen. Om die reden

verschoof de research naar Engeland zelf, waar in 1916 het omvangrijke *Porton Down Royal Engineers Experimental Station* werd ingericht. Daar konden grootschalige experimenten met gas in de buitenlucht worden gehouden.¹³

Foulkes' rol van visionair op het gebied van chemische oorlogvoering wordt wel vergeleken met die van John Frederick Fuller (1878-1966) betreffende het tankwapen. Beiden propageerden het toekomstig belang van 'hun' wapen kundig en met passie, maar Fuller had niet aan de wieg van de tank gestaan. Dat was genie-officier Ernest Swinton (1868-1951), die overigens tevens de term *no-man's land* voor het terrein tussen de eigen en de vijandelijke loopgraven heeft gepopulariseerd.

Ernest Swinton

Swinton had aan het einde van 1914 van Lord Kitchener, minister van Oorlog, opdracht gekregen de veldversterkingen aan het westelijk front te bestuderen, waar prikkeldraadversperringen en loopgraven net hun intrede hadden gedaan. Naar analogie van de zware Amerikaanse Holt-tractoren, die stukken van de Britse artillerie door moeilijk begaanbaar terrein trokken, stelde Swinton gepantserde voertuigen met rupsbanden en geschut voor. De legerleiding zag weinig in dit idee, dat gecompliceerd en kostbaar was en waarbij de investering bovendien erg groot leek voor de oplossing van een tijdelijk praktisch probleem.

Swinton richtte zich daarom tot de marine, waar hij bij minister Winston Churchill een gewillig oor vond. Het idee sloot goed aan bij Churchills voorliefde voor technische vernieuwingen en bij diens opvatting dat de marine ook na een landing op het land een rol had. In februari 1915 richtte de *Royal Navy* het *Landship committee* op. Nu kon Swinton zijn ideeën verder uitwerken, totdat Churchill het politieke veld moest ruimen na de nederlaag bij Gallipoli.

Het nieuwe ministerie van Munitie redde het project en voegde onder meer de ontwerper en producent van landbouwtrekkers William Tritton (1875-1945) aan het ontwikkelteam toe,

13 Over de ontwikkeling en introductie van de tank, het gas en de infanterietactiek bestaan goede historische analyses: M. Girard, *A Strange and Formidable Weapon: British Responses to World War I Poison Gas* (Lincoln 2008); D.J. Chids, *A Peripheral Weapon? The Production and Employment of British Tanks in the First World War* (Westport 1999) en P. Griffith, *Battle Tactics of the Western Front* (New Haven 1994).

samen met de inventieve ingenieur en marine-officier Walter Wilson (1874-1957). Uit deze samenwerking kwam in januari 1916 de allereerste tank voort, *Big Willie of Mother*. Beide ontwikkelaars, Swinton en Tritton, werden in 1919 door de *Royal Commission on Awards to Inventors* als uitvinders van de tank geëerd. Swinton kreeg het commando over de opleiding van tankbemanningen en schreef de eerste richtlijnen voor de inzet van pantservoertuigen. In september 1916 zette opperbevelhebber Douglas Haig de eerste tanks in tijdens de slag aan de Somme.

Denken en doen

De Eerste Wereldoorlog maakte niet alleen veel technische inventiviteit los, om zo snel mogelijk een allerwegen ongewenste vorm van oorlogvoeren te beëindigen, ook het conceptuele denken over oorlog en de organisatie van de aansturing van het Britse leger veranderde ingrijpend.

Nieuwe wapensystemen vroegen om nieuwe organisatorische structuren. De Britten kozen er voor om de belangrijkste technologische vernieuwingen niet in bestaande structuren in te bedden, maar apart te houden. Zo ontstonden naast het al uit april 1912 daterende *Royal Flying Corps*, het *Machine Gun Corps* (oktober 1915) en het *Tank Corps* (juli 1917).

Bevelvoering

De onverwacht snelle toename van het Britse leger in Frankrijk, van 160.000 tot 2 miljoen, noodzaakte tevens tot ingrijpende aanpassingen van de bevelvoeringsstructuur. Voor het eerst in de Britse militaire geschiedenis deed het niveau van het *Army Corps*, tussen de divisies en de *Armies*, zijn intrede. Het aantal *Corps* groeide van twee in 1914 tot dertien in 1918. Het legerkorpsniveau moest zich vooral bezighouden met planning van artillerie-inzet, die het divisieniveau ver oversteeg. Bovendien konden gecompliceerde plannings als van de *creeping barrage* en *counter battery fire* niet door divisiestaven plaatsvinden. Samen met de onervarenheid van veel stafofficieren in grootschalige oorlogvoering en een vertien-

FOTO: BEELDBANK NIMH

Goede verbindingen en nauwkeurige doelbepaling waren van levensbelang, juist omdat de strijdende partijen zo dicht op elkaar gepositioneerd waren

voudiging van het aantal divisies, was een sterk korpsniveau onontbeerlijk.

Het *Army Corps* vormde weer een impuls voor snellere en betere verbindingen, en voor de snelle verzameling van inlichtingen. Luchtverkenning, telegrafie en draadloze radioverbindingen waren voor de werking van het korpsniveau essentieel. Dit kwam de snelheid van de strafprocedures zeker ten goede.

Het beeld dat deze korpscommandanten voortdurend in veilige kastelen ver achter het front een luxe leven leidden, verdient ook bijstelling. We weten dat zij voortdurend bezoeken aflegden bij zowel de staven van de *Armies* als die van de divisies. Ze spraken zelfs kort nabij het front de troepen toe, inspecteerden de staat waarin frontsectoren zich bevonden en reikten aan het front onderscheidingen uit.

Fabel

Het hardnekkige verhaal dat de Britse staf-officieren geen benul hadden van hoe het front eruit zag, kan gerust naar het rijk der fabelen verwezen worden. Wel gaven de korpscommandanten op eigen wijze invulling aan hun functie en waren er grote onderlinge verschil-

len in tactische opvattingen, stijl en eisen die aan de troepen werden gesteld.¹⁴

Eén uitgangspunt van Brits militair denken veranderde niet: de *Field Service Regulations* (FSR) I uit 1909 bleven de gehele oorlog ongewijzigd van kracht. Het algemene karakter van deze gevechtshandleiding werd onveranderlijk van toepassing geacht, ook tijdens een oorlog waarvoor deze zeker niet was opgesteld. Dit kon omdat de uitgangspunten van de gevechtshandleiding in algemene termen geformuleerd waren.

Uitgangspunten

Twee uitgangspunten waren bij uitstek van belang omdat ze aan tijdloze problemen van militaire commandovoering refereren. Ten eerste beschouwde het voorschrift morele factoren (de mentale component) van groter belang dan materiële. Daarmee paste het in de algemene opvatting hierover in Europa. In de woorden van de FSR:

'Success in war depends more on moral than on physical qualities. Skill cannot compensate for want of courage, energy and determination; but even high moral qualities may not prevail without careful preparation and skillful direction'.

De ervaring van Eerste Wereldoorlog versterkte de juistheid van deze stelling. De verhoging van de vuurkracht en van de letaliteit van het gevecht konden alleen door soldaten worden verdragen die mentaal sterk in hun schoenen stonden.

Ten tweede verklaarde de FSR:

'Operations orders, especially in the case of large forces, should not enter into details except when details are absolutely necessary. It is usually dangerous to proscribe to a subordinate at a distance anything that he

*should be better able to decide on the spot (...) for any attempt to do so may cramp his initiative in dealing with unforeseen developments'.*¹⁵

In het Britse leger was dit vooral in de werkwijze hogere staven merkbaar, waarin op basis van richtlijnen van GHQ of de *Corps* op lagere niveaus de tactische planning uitgewerkt werd. We moeten hier geen Duitse cultuur van *Auftragstaktik* in lezen.

Tot slot: leercurve

In de Britse geschiedschrijving over de Eerste Wereldoorlog wordt sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw gewezen op de *learning curve* die het Britse leger tussen 1914 en 1918 doormaakte en die in onze visie op die oorlog een plaats zou moeten krijgen. Tactische en technische innovatie leidden tot een modern, op technologie gebaseerd leger, dat in augustus – november 1918 in een veldslag van honderd dagen, die begon in Noordwest-Frankrijk en eindigde in Vlaanderen, het Duitse leger versloeg. Dat het Britse leger zo'n transformatie door had kunnen maken, was het gevolg van een nauwe band tussen leger en samenleving, en van het voortdurend actief zoeken naar vernieuwing. Deze processen werden in allerlei commissies en instituten verankerd.

Natuurlijk is ook deze visie op de oorlog niet onomstreden. Kwam ze niet te zeer voort uit een Brits minderwaardigheidsgevoel ten opzichte van vooral de Duitse militaire prestaties? Werd de curve niet te veel als een voortdurende voortuitgang afgeschilderd, terwijl er kostbare fouten en ernstige missers werden gemaakt, die vele mensenlevens eisten? Was de nadruk op innovatie niet even eenzijdig als die op de zinloosheid en massale aantallen slachtoffers?

Zulke vragen zijn terecht, maar historisch onderzoek heeft onmiskenbaar tot een dieper inzicht geleid in wat de jaren 1914-1918 echt hebben betekend en wat ze ons nog te zeggen hebben, ook op militair gebied. Achter de extremen die deze oorlog zo lijken te karakteriseren en die schijnbaar zo ver af staan van ons

14 A. Simpson, *Directing Operations. British Corps Command on the Western Front 1914-1918* (Evanston 2006)

15 <https://archive.org/details/pt1fieldservicer00greauoft>.

huidige denken, gaat een wereld van ervaringen schuil, die ook vandaag de dag nog inspirerend kan zijn.

Bovendien wordt de oorlog alleen maar relevanter als we haar ontdoen van het *Black-adder*-beeld, dat in de Angelsaksische wereld zo'n populair gemeengoed is geworden en dat ook ons vermogen om kritisch te kijken naar dit verleden zo heeft belemmerd. Natuurlijk is in dit artikel ook een eenzijdig beeld gegeven, maar de slinger moet een keer goed naar de

andere kant doorslaan om ingesleten en aantoonbaar onjuiste opvattingen te weerleggen.

Gelukkig hebben Britse historici reeds veel werk gedaan. Hun studies laten ons een 'nieuwe' *Great War* zien; ik noem slechts *Mud, Blood and Poppycock* van Gordon Corrigan uit 2003 en *Enduring the Great War* van Alexander Watson uit 2008. Misschien iets minder hilarisch dan Rowan Atkinson, maar zeker meer blikverruimend. ■

FOTO BEELDBANK NIMH

In 1915 introduceerde het Duitse leger een ingrijpende vernieuwing in de oorlogvoering: gifgas. Al binnen enkele maanden waren ook de Britten in staat dit innovatieve wapen op het slagveld te gebruiken

Jupiter en de stervelingen

De opperbevelhebber en de volksvertegenwoordiging 1914-1918

Nederland bleef neutraal tijdens de Eerste Wereldoorlog. Maar dat betekende niet dat de oorlog ongemerkt aan ons land voorbijging. Het leger was vier jaar lang op volledige sterkte gemobiliseerd en generaal Cornelis Jacobus Snijders (1852-1939) was gedurende die jaren als Opperbevelhebber van de gezamenlijke Land- en Zeestrijdkrachten een machtig man in Nederland. Maar net zoals niemand had voorzien dat de oorlog ruim vier jaar zou duren, zo had niemand in Nederland zich beziggehouden met gevolgen van een vierjarige mobilisatieperiode. Een van de kwesties die in de jaren 1914-1918 de kop opstak was die van de positie van de opperbevelhebber. Dat de hoogste militair die verantwoordelijk was voor het krijgsbeleid in oorlogstijd grote macht genoot, werd vrij algemeen geaccepteerd. Maar hoe zat dat met de opperbevelhebber in een *neutraal* land? En in hoeverre waren de duur van de mobilisatietoestand en het al of niet aanwezig zijn van acuut oorlogsgevaar van invloed op zijn positie? Vóór augustus 1914 had niemand zich met deze vragen beziggehouden, maar tijdens de Eerste Wereldoorlog werden ze in het neutrale Nederland plotseling bijzonder actueel.

Paul Moeyes*

De gewapende neutraliteit vormde al sinds de Frans-Duitse oorlog van 1870-'71 de kern van de Nederlandse buitenlandse politiek en het defensiebeleid, maar toch waren allerlei essentiële onderdelen van die neutraliteitspolitiek bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in juli 1914 niet duidelijk geregeld. Een van die elementen behelsde het opperbevelhebberschap van de krijgsmacht. Deze functie bestond in Nederland alleen in oorlogstijd en sinds de dood van koning Willem II in 1849 was een koninklijke opperbevelhebber geen vanzelfsprekendheid meer. De grondwetwijziging van 1848 had de ministeriële verantwoordelijkheid geïntroduceerd en de kwestie in hoeverre een

minister verantwoordelijk zou kunnen of moeten zijn voor het staatshoofd in zijn rol als opperbevelhebber was nooit uitgewerkt. Daarbij waren er tijdens het koningschap van Willem III (1849-1890) gereede twijfels gerezen over diens geschiktheid voor deze uiterst belangrijke functie.¹ Na zijn dood in 1890 waren er geen mannelijke troonopvolgers meer, en daarmee was de koninklijke opperbevelhebber in veertig jaar tijd van een vanzelfsprekendheid tot een onmogelijkheid geworden. Toen koningin Emma in november 1890 werd beëdigd als regentes voor haar nog minderjarige dochter Wilhelmina was duidelijk dat een binnen afzienbare tijd te benoemen opperbevelhebber er een van niet-koninklijke bloede zou moeten zijn.

Achtereenvolgende ministers van Oorlog schrokken er echter voor terug een definitieve regeling te treffen. Volgens hen was er geen kandidaat die met kop en schouders boven de concurrentie uitstak en het onderwerp kwam

* De auteur is docent Engelse Literatuur en Geschiedenis aan de Hogeschool van Amsterdam. Hij publiceerde onder meer *De sterke arm, de zachte hand* (Arbeiderspers, 2006) en *Buiten schot: Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog*, waarvan in maart dit jaar bij de Arbeiderspers een nieuwe en uitgebreide druk verscheen.

¹ Zie Dik van der Meulen, *Koning Willem III 1817-1890* (Amsterdam, Uitgeverij Boom, 2013) 472-3, 586-7.

daarmee politiek en militair te gevoelig te liggen. Het aanwijzen van een der opper-officieren zou tot onrust of onvrede onder zijn collega's kunnen leiden en dus deed men uiteindelijk niets. De benoeming van een opperbevelhebber werd overgelaten aan de eerstvolgende onfortuinlijke regering die met een acute oorlogsdreiging te maken zou krijgen. Wel werd in 1912 onder auspiciën van de Generale Staf een *Instructie Opperbevelhebber* opgesteld. Omdat de militaire leiding voortdurend beducht was voor een inmenging van de politiek in het krijgsbedrijf werd daarin met klem gesteld dat de opperbevelhebber direct verantwoordelijk zou moeten zijn aan de gehele regering, en niet uitsluitend aan de minister van Oorlog.² De achterliggende gedachte daarbij was dat een ministerraad bestaande uit negen bewindslieden met verschillende zienswijzen en belangen minder geneigd zou zijn zich direct met het krijgsbeleid te bemoeien dan één enkele minister die dan ook nog de verantwoordelijkheid droeg voor het militaire departement.

FOTO BEELDBANK NIMH

De enige kandidaat voor het opperbevelhebberschap, chef-staf C.J. Snijders, dulde geen politieke inmenging in zijn krijgsbeleid

Voldongen feiten

Twee jaar later plukte het kabinet-Cort van der Linden de wrange vruchten van dit vooruitschuifbeleid. Op donderdagavond 30 juli 1914 kwam de ministerraad in spoedzitting bijeen om zich verder te beraden op de zo plotseling ontstane acute oorlogsdreiging. Een van de onderwerpen die aan de orde kwam was de benoeming van een opperbevelhebber. Bij het bestuderen van de ontwerp-*Instructie Opperbevelhebber* was men volgens minister van Oorlog Nicolaas Bosboom 'vrij algemeen' van mening dat het niet wenselijk was de legerleider direct verantwoordelijk aan de hele regering te maken.³ Dat zou betekenen dat de gehele ministerraad zich met de opperbevelhebber zou moeten bezighouden en dat stuitte daarom meteen op praktische bezwaren: het was onnodig tijdrovend om steeds het kabinet bijeen te moeten roepen en een extra belasting voor ministers die waarschijnlijk al meer dan genoeg aan hun hoofd zouden hebben. De ministerraad besloot dat de opperbevelhebber direct onder de minister van Oorlog

zou ressorteren en wijzigde de *Instructie* dienovereenkomstig.

Maar de enige kandidaat voor het opperbevelhebberschap, chef-staf C.J. Snijders, was hier niet van gediend. Het was onder zijn leiding dat de ontwerp-*Instructie* in 1912 was opgesteld en in een reactie liet hij weten onder deze gewijzigde voorwaarden het opperbevel niet te willen aanvaarden:

'Voor een krachtige en steeds op het doel gerichte leiding der oorlogvoering is eenhoofdig beleid en gezag onmisbaar, en ieder ontwikkeld militair kent uit de krijgsgeschiedenis de noodlottige gevolgen, die steeds zijn voortgevloeid uit het ingrijpen van andere machten in het beleid van den leider der oorlogvoering'.⁴

2 Voor deze kwesties, zie Paul Moeyes, *De sterke arm, de zachte hand: het Nederlandse leger en de neutraliteitspolitiek 1839-1939* (Amsterdam, Arbeiderspers, 2006) 57-59, 165-166.

3 Nicolaas Bosboom, *In moeilijke omstandigheden* (Gorinchem, Noorduyn, 1933) 203-204.

4 C.J. Snijders, 'Nota herziene Instructie Opperbevelhebber', 31 juli 1914. NIMG, 397/5, 2.

Met die ‘andere machten’ bedoelde de generaal de politiek, en hoewel hij gaarne bereid was de regering op de hoogte te houden van zijn handelen, duldde hij geen politieke inmenging in zijn krijgsbeleid.

De kwalijke gevolgen van het jarenlange vooruitschuifbeleid lieten zich nu gevoelen: in die bange julidagen van 1914 had de ministerraad noch de tijd voor een uitvoerige discussie, noch een alternatief voor de obstinate kandidaat. De generaal kreeg zijn zin en legde daarmee de fundamenten voor zijn schijnbaar onaantastbare positie: de oorspronkelijke gezagsverhouding in de *Instructie Opperbevelhebber* werd hersteld, de opperbevelhebber was verantwoordelijk aan ‘de regering’, waarbij regering was op te vatten als ‘het staatshoofd en haar ministers’. Op 31 juli aanvaardde generaal Snijders het opperbevelhebberschap, diezelfde dag werd de algemene mobilisatie afgekondigd.⁵

Machtsverhoudingen

Het extraparlamentaire kabinet-Cort van der Linden had sinds zijn aantreden in augustus 1913 geen sterke positie in de Tweede Kamer. De drie liberale regeringspartijen hadden samen slechts 39 van de honderd zetels. Cort van der Linden had zich verzekerd van een werkbare meerderheid in de Kamer door een gedoogconstructie die hij was overeengekomen met SDAP-voorman P.J. Troelstra. De vijftien socialistische Kamerleden steunden de regering om zo de grondwetsherziening en de invoering van het algemeen kiesrecht te kunnen bewerkstelligen. Een potentieel struikelblok voor die gedoogconstructie was het defensiebeleid: de SDAP was uitgesproken antimilitaristisch en zou in principe nooit akkoord gaan met een verhoging van de defensie-uitgaven. Maar begin augustus 1914 werden die principes opgeschort. Tijdens de speciale zitting van beide Kamers der Staten generaal op 3 augustus zegde Troelstra de regering zijn onvoorwaardelijke

steun toe, ook waar het ging om de mobilisatie-uitgaven:

‘Het standpunt dat wij ten aanzien daarvan aannemen, is dat de oproep van de troepen niet plaats heeft met het doel oorlog te voeren, maar om Nederland van medege-sleept worden in een oorlog te vrijwaren [...] daarom, is acht ik, het ogenblik van kritiek niet gekomen, omdat in deze ernstige omstandigheden de nationale gedachte de nationale geschillen overheerst’.⁶

In hetzelfde debat liet Cort van der Linden de Kamers weten dat men niet had te rekenen op uitvoerige informatie over de buitenlandse politiek. Omdat het daarbij zaken betrof waar andere, oorlogvoerende, mogendheden partij in waren zouden mededelingen daaromtrent het land in groot gevaar kunnen brengen.⁷ Ook over de landsverdediging zou de volksvertegenwoordiging niet veel horen. Het krijgsbeleid was in handen van Opperbevelhebber Snijders en die hoefde zich in het parlement niet te verantwoorden. De regering had zelfs besloten de *Instructie Opperbevelhebber* geheim te houden. Minister van Oorlog Bosboom deelde de Kamers mede dat hij de ministeriële verantwoordelijkheid voor het handelen van de opperbevelhebber droeg, maar hij plaatste zichzelf daarmee in een hoogst ongemakkelijke positie: de minister nam de verantwoordelijkheid voor een beleid waar hij geen zeggenschap over had. De Kamer toonde aanvankelijk alle begrip. Tijdens de algemene beschouwingen in december 1914 stelde het antirevolutionaire Kamerlid V.H. Rutgers dat de regering zich niet met het krijgsbeleid moest bemoeien:

‘Immers, aan inmenging van de Regeering in het bevel over het leger zijn gevaren verbonden. Vooreerst het gevaar, dat de bureaucratie het krijgsbeleid zou belemmeren. Een Departement, wij weten het allen, is gebonden aan antecedenten en rekt met precedentes, het gaat de retroacta na op een wijze die eventueel aan het krijgsbeleid niet bevorderlijk zou kunnen zijn. Wanneer de Minister de hiërarchische chef van den opperbevel-

⁵ Zie Moeyes, *De sterke arm, de zachte hand*, 166-169.

⁶ *Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1913/1914*, 2587 (3 augustus 1914).

⁷ *HTK 1913/1914*, 2589.

FOTO BEELDBANK NIMH

Nederlandse militairen bewaken de grens: minister-president Cort van der Linden gaf te verstaan dat zolang de Nederlandse neutraliteit intact bleef het krijgsbeleid van generaal Snijders ondergeschikt was aan de neutraliteitspolitiek

hebber zou zijn, zouden voorts alleszins eerbiedwaardige en respectabele motieven kunnen leiden tot vermindering van de weerbaarheid. De krijgsgeschiedenis kent ook tal van voorbeelden, dat politieke overwegingen een veldtochtsplan hebben verstoord'.⁸

Rutgers verbond daar een logische conclusie aan. Volgens hem kon de minister van Oorlog bij eventuele vragen uit de Staten-Generaal volstaan met het antwoord 'dat hij nu minder te zeggen heeft, minder gezag en bevoegdheid heeft dan in normale tijden en dat hij ook minder heeft te verantwoorden'. Natuurlijk behielden de beide Kamers het recht om defensieaangelegenheden aan te kaarten, maar zij dienden dat met grote terughoudendheid te doen. Als de oorlog eenmaal was afgelopen was er nog tijd genoeg om het functioneren van de opperbevelhebber te evalueren:

'[V]an zaken, die legerbestuur en legeradministratie betreffen, moeten zij afblijven, wat zij te getrooster kunnen doen, omdat toch weer normale omstandigheden zullen terugkeren en wij dan hier uit wat nu geschied is lessen kunnen trekken en conclusies nemen. Maar thans blijve, in 's lands belang, den opperbevelhebber, zoo ruim mogelijk, zoo weinig mogelijk beknibbeld, het opperbevel'.⁹

8 HTK 1914/1915, 559 (23 december 1914). Rutgers gaf vervolgens het voorbeeld van de Franse minister van Oorlog tijdens de Frans-Duitse Oorlog 1870-1871, Charles, graaf de Palikao (1796-1878), die er in augustus 1870 op aandrong dat het Leger van Châlons onder maarschalk Patrice Mac-Mahon (1808-1893) naar Metz zou oprukken om het daar ingesloten leger van de opperbevelhebber, maarschalk Bazaine (1811-1888), te ontzetten. De operatie mislukte en eindigde in het debacle van Sedan van 1-2 september 1870, toen 91.000 Fransen capituleerden en keizer Napoleon III en Mac-Mahon gevangen werden genomen. In zijn naoorlogse opstel 'Het opperbevel en de politiek' (*Haagsch Maandblad* 1924, 627-646) geeft generaal Snijders een aantal voorbeelden, waaronder ook dit (aldaar, 628).

9 HTK 1914/1915, 560.

Rutgers' bijdrage zal de opperbevelhebber als muziek in de oren geklonken hebben, en ook achter de regeringstafel zal men zeer tevreden zijn geweest. Minister-president Cort van der Linden wenste echter wel duidelijk te maken dat de macht van de opperbevelhebber niet onbegrensd was:

'[D]e opperbevelhebber [heeft] alleen de leiding van en de verantwoording voor het krijgsbeleid, maar geen gezag [...] wat betreft de buitenlandse politiek. Omtrent de buitenlandse politiek beslist uitsluitend de Regering, de Kroon en de Raad van Ministers. Daaromtrent heeft dus de opperbevelhebber zich geheel en al te gedragen naar de bevelen die hem worden gegeven, en dat kan ik nog enigermate uitbreiden, want het krijgsbeleid staat tot op zekere hoogte in verband met de politiek die de Regering voert, en het zou niet aangaan dat door het krijgsbeleid van den opperbevelhebber de politiek van de Regering illusoir zou worden. Ook in dat opzicht heeft dus de opperbevelhebber de bevelen van de Regering af te wachten'.¹⁰

Cort van der Linden gaf daarmee duidelijk te verstaan dat zolang de Nederlandse neutraliteit intact bleef het krijgsbeleid van generaal Snijders ondergeschikt was aan de neutraliteitspolitiek, dat wil zeggen het buitenlandse beleid, van de regering.

Het verheugende nieuws voor de regering was verder dat de confessionele oppositiepartijen het de regering niet moeilijk maakten. Alom bestond er begrip voor de uitzonderlijke positie van de opperbevelhebber in een bijna-oorlogstoestand. Maar daarin school meteen een potentieel probleem. Alle historische voorbeelden die in het parlement werden besproken over de positie van de opperbevelhebber hadden betrekking op een land dat in een oorlogstoestand verkeerde. Maar Nederland was niet in oorlog en hoe lang zouden de volksvertegen-

woordigers bereid zijn een gezagsverhouding in oorlogstijd van toepassing te verklaren op een land dat in een neutraliteitstoestand verkeerde?

Kamervragen

De eerste problemen ontstonden in december 1914 tijdens de begrotingsdebatten voor het departement van Oorlog. Minister Bosboom had zijn begroting flink opgeschroefd omdat hij de bewapening van het leger wilde verbeteren, maar daarmee verspeelde hij de steun van de gedoogpartij SDAP. Defensiewoordvoerder Kornelis ter Laan liet weten dat zijn partij om principiële redenen nooit zou instemmen met de aanschaf van meer wapentuig. Het voortbestaan van de regering kwam door het wegvallen van de socialistische steun echter niet in gevaar. Met het uitbreken van de oorlog had er een opmerkelijke verschuiving plaatsgevonden in de volksvertegenwoordiging: het kabinet-Cort van der Linden ontving nu brede gedoogsteun van de oppositiepartijen en kwam daarmee in wezen vaster in het zadel te zitten: de confessionele partijen bezetten in totaal 46 Kamerzetels.

Een groter probleem voor de regering was het wegvallen van het oorlogsgevaar. Eind 1914 was het front vastgelopen in de loopgravenstrijd in Vlaanderen en Noord-Frankrijk, ver weg van de Nederlandse grens. Regering en opperbevelhebber waren unaniem van mening dat van zelfs een beperkte demobilisatie geen sprake kon zijn, maar vanuit de Kamer werd begin 1915 steeds meer aangedrongen op een ruimere verlofregeling, omdat men van mening was dat de economische gevolgen van de algemene mobilisatie onnodig schadelijk waren. Opperbevelhebber Snijders wilde daar echter niet van weten; volgens hem zou dat de gevechtswaarde van de krijgsmacht ernstig aantasten. Hij vond het niet nodig zijn standpunt nader toe te lichten, zodat de verdediging van minister Bosboom in de Kamer niet veel verder ging dan dat *'voor hem, die met kennis van zaken toegerust is, afdoende [blijkt], dat de positie van ons land nog evenzeer als Augustus [1914] de onmiddellijke beschikking over onze hele krijgsmacht eist'*.¹¹

¹⁰ HTK 1914/1915, 564. De Kroon is hier op te vatten als het staatshoofd, dus koningin Wilhelmina, onder verantwoordelijkheid van haar ministers. De Regering omvat staatshoofd en ministers.

¹¹ HTK 1914/1915, 595 (25 januari 1915).

Dirk Bos, fractieleider van de links-liberale Vrijzinnig-Democraten, begreep dat minister en opperbevelhebber de Nederlandse weerkracht optimaal wilden houden, maar hij vroeg zich wel af of de legerleiding over voldoende expertise beschikte om de economische tegen de militaire belangen af te wegen:

‘Dit zal de Minister toegeven dat met de beste wil, die aan het Departement van Oorlog bestaat, toch aan de militaire autoriteiten niet in de eerste plaats de economische belangen van de bevolking worden en kunnen worden toevertrouwd, evenmin als aan het economische Departement de landsverdediging kan worden opgedragen’.¹²

De economische gevolgen van de mobilisatie begonnen een steeds belangrijker rol in het defensiedebat te spelen. In april 1915 begon ook de rechterzijde van de Kamer te morren over de starre opstelling van de opperbevelhebber. De antirevolutionaire defensiewoerdvoerder L.F. Duymaer van Twist vond het onnodig dat militaire oefeningen geen rekening hielden met de verlofregeling:

‘Behoort het verlenen van het verlof ondergeschikt te zijn aan de eisen van de dienst of behoren de eisen van den dienst ondergeschikt te worden gemaakt aan het verlenen van verlof? Ik zou zeggen het laatste. Ik bedoel natuurlijk niet met den dienst de verdediging des lands, want met de eisen van de nationale veiligheid mag nooit getransigeerd worden. De verdediging des lands staat natuurlijk op de eerste plaats. Maar ik heb, als ik over de dienst spreek, op het oog de oefeningen. Behoren de oefeningen wel zo gesteld te worden, dat de man, die verlof krijgt, eerst ‘s avonds laat kan thuis komen? Is het zo bezwaarlijk de verlofganger van zulk een oefening vrij te stellen, opdat hij zich eerder en beter kan geven aan de behartiging van zijn economische belangen?’¹³

Generaal Snijders was volstrekt consequent in zijn beleid: de militaire belangen stonden altijd

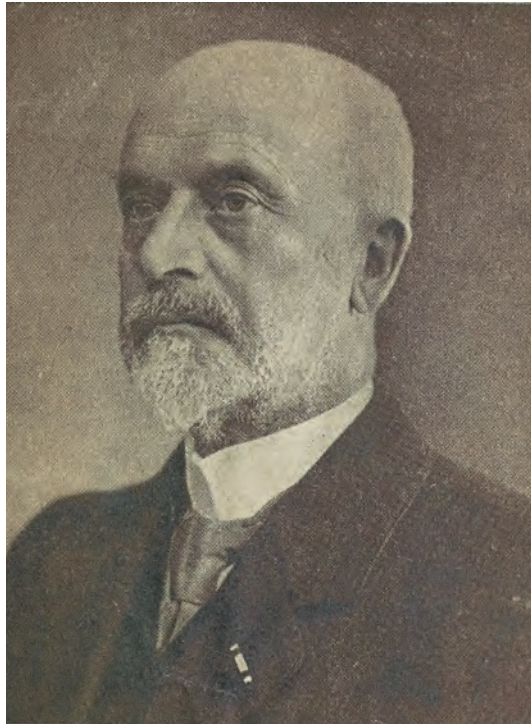

FOTO BEELDBANK NIMH

Minister van Oorlog Nicolaas Bosboom weigerde steeds in te grijpen als omstreden besluiten van Snijders tot discussie leidden

voorop. Maar door dit beleid, dat gespeend was van alle politieke sensibiliteiten, joeg hij Kamerbreed steeds meer volksvertegenwoordigers tegen zich in het harnas. SDAP-woordvoerder Ter Laan beklagde zich over belemmerende maatregelen die militaire autoriteiten namen tegen socialistische mobilisatieclubs,¹⁴ terwijl protestante en katholieke clubs geen strobreed in de weg werd gelegd. Het Katholieke Kamerlid W.J.F. Juten maakte zich boos over de beslissing van de opperbevelhebber om katholieke gemobiliseerden op katholieke feestdagen niet vrij te stellen van dienst. En iedereen was ontevreden over het eigenzinnige dislocatiebeleid van de generaal, die soms een lokaal

¹² HTK 1914/1915, 605 (26 januari 1915).

¹³ HTK 1914/1915, 1218 (30 april 1915).

¹⁴ In het toen nog sterk verzuilde Nederland waren in de grensstreken door allerlei godsdienstige en politieke gezindten speciale mobilisatieclubs opgericht, waar de soldaten na de dienst hun vrije tijd ‘in eigen kring’ konden doorbrengen. De militaire autoriteiten wantrouwden de socialistische mobilisatieclubs, omdat ze die verdachten van antimilitaristische activiteiten.

landweerbataljon overplaatste naar een andere provincie, zodat de soldaten na de dienst niet meer naar huis konden.¹⁵

In al deze kwesties, alsook in de door de opperbevelhebber gehanteerde verlooppercentages, weigerde minister Bosboom in te grijpen:

‘Ik stel mij op het standpunt, dat, wanneer iemand een zware en zeer verantwoordelijke taak heeft te vervullen, ik hem de vervulling van die taak niet nog moeilijker behoor te maken door telkens van hem rekening en verantwoording te vragen omtrent verschillende zaken, zijn beleid betreffende’.¹⁶

Bosboom scheen niet te beseffen dat hij met dit krachteloze optreden voortdurend de indruk bevestigde dat de Kamer had te maken met het aapje en niet met de orgelman. Voor de Kamerleden was dit een bijzonder onbevredigende situatie: zij konden alleen de minister ter verantwoording roepen, maar die wenste geen verantwoording te nemen. Noch was hij bereid de wensen van de Kamer uit te voeren, omdat hij zich dan zou bemoeien met het krijgsbeleid. De Opperbevelhebber bleef geheel buiten het bereik van de volksvertegenwoordigers.

Een staat in de staat

Ondertussen begon ook de duur van de mobilisatieperiode mee te tellen. Voor een bijzondere maatregel als de afkondiging van de staat van beleg in de grensstreken en de kustgemeenten had de Kamer aanvankelijk alle begrip gehad: het land moest in staat van verdediging worden gebracht en de oorlogsdreiging maakte snel militair handelen noodzakelijk. Maar na zestien maanden mobilisatie begon de Kamer zich af te vragen of de ontstane situatie nog wel zo wenselijk was. Volgens de liberaal M. Tydeman was er een staat in de staat ontstaan. De wet op

de staat van beleg uit augustus 1914 had het militair gezag, belichaamd in de opperbevelhebber, ‘de voor het Parlement onbereikbare’, in sommige delen van het land tot wetgever gemaakt, en in zijn optreden was het militair gezag regelmatig zo inconsequent of discutabel te werk gegaan dat de vraag zich aandienende of dit militaire gezag niet onder een of andere vorm van controle gesteld moest worden. Het vooroorlogse democratische systeem beantwoordde niet langer aan de bijzondere eisen der tijd.¹⁷ De Kamercommissie die eind 1915 verantwoordelijk was voor het *Voorloopig Verslag* over het defensiebeleid, deelde die mening en achtte bij meerderheid de tijd rijp voor een beknotting van de macht der legerleiding:

‘Zeer vele leden spraken ernstige twijfel uit of er wel reden bestaat, de opperbevelhebber in de tegenwoordige omstandigheden met zo grote bevoegdheden te bekleden en bekleed te houden als waarover hij blijkbaar beschikt. Wordt een mobilisatie spoedig gevolgd door deelneming aan een oorlog, dan kan het geen bedenking wekken, dat ook reeds vóór het uitbreken van den oorlog aan den opperbevelhebber geen verreikende bevoegdheden worden toegekend en aan zijn beleid zeer veel wordt overgelaten. Maar de zaak staat anders, wanneer de mobilisatie heeft geleid tot een blijvende toestand van gemobiliseerd zijn zonder oorlog, van afwachten. Dan is er veeleer aanleiding, verhoudingen in het leven te roepen, die niet zijn gebaseerd op oorlogstoestand, maar passen bij het eigenaardig karakter, dat de buitengewone omstandigheden allengs verkregen. Er bestaat dan geen reden meer om den opperbevelhebber met zoo exorbitante macht toegerust te laten. Thans, zoo meenden deze leden, ware het tijdstip gunstig, diens bevoegdheden tot meer normale afmetingen terug te brengen. Te meer achtte men dit noodzakelijk, wijl de Minister zijn verantwoordelijkheid jegens de Staten-Generaal blijkbaar gedekt acht door zich op den opperbevelhebber te beroepen en deze aan elke verantwoordelijkheid tegenover de Volksvertegenwoordiging ontsnapt’.¹⁸

15 HTK 1914/1915, 1307 (Ter Laan), 1347 (Juten) en 1376 (dislocatie).

16 HTK 1914/1915, 1376 (12 mei 1915).

17 HTK 1915/1916, 360 (1 december 1915).

18 *Voorloopig Verslag Staatsbegroting 1916 2.VIII.8, 2.* De Kamercommissie bestond in 1916 uit de leden A.H.A. Arts, K. Ter Laan, H.P. Marchant, R.J.H. Patijn en L.F. Duymaer van Twist.

Het *Voorloopig Verslag* stelde dat het beleid van de minister veel kritiek had opgeleverd, deels omdat zijn informatievoorziening aan de Kamer flink te wensen overliet.

De kritiek van de Kamer richtte zich dus op zowel de generaal als de minister: men verweet de opperbevelhebber een te eigenmachtig optreden terwijl minister Bosboom zich steeds meer leek te presenteren als een pion op het schaakbord van grootmeester Snijders.

In de woorden van het links-liberale Kamerlid H.P. Marchant:

‘Wat is de grief van de Kamer? Telkens wanneer men de Minister aanspreekt over allerlei misstanden in het leger, hoort men: dat moet de plaatselijke bevelhebber weten. En deze staat onder bevel van de opperbevelhebber. Maar ook bij het bespreken van tal van maatregelen worden wij verwezen naar de opperbevelhebber. De Minister neemt de verantwoordelijkheid niet over. De verantwoordelijkheid aan de Kamer gaat teloor, omdat hij zich verschuilt achter de opperbevelhebber tegen de kritiek uit de Kamer op verschillende toestanden’.¹⁹

Bosboom bleef de Kamer verzekeren dat hij de volledige ministeriële verantwoordelijkheid droeg voor het optreden van de opperbevelhebber, maar de Kamer had daar niet veel aan. Zoals het socialistische Kamerlid J.H. Schaper verzuchtte: ‘Wat de opperbevelhebber gelieft te doen of te laten, daaraan kunnen wij helaas niets doen. Ik wilde wel, dat hij eens hier kwam, als regeringscommissaris b.v., maar hij blijft stil in zijn hokje zitten en wij kunnen hem niet te spreken krijgen’.²⁰ Dat bleek eens te meer in mei 1917, toen de Kamer, ontevreden over het zwakke optreden van minister Bosboom, een motie van wantrouwen aannam tegen zijn beleid en de minister tot aftreden noopte.²¹ De minister vertrok, maar de positie van de opperbevelhebber bleef net zo onaantastbaar als voorheen.

De nieuwe minister, de voormalige topambtenaar B.C. de Jonge, was de eerste burgerminister aan het departement van Oorlog, maar dat betekende volstrekt niet dat het parlement meer grip op het beleid van de opperbevelhebber

FOTO BEELDBANK NIMH

Het aantreden van de voormalige topambtenaar B.C. de Jonge, de eerste burgerminister op het departement van Oorlog, betekende niet dat het parlement meer grip op het beleid van de opperbevelhebber kreeg

kreeg. In mei 1918 sprak de Tweede Kamer zich in meerderheid uit tegen een aangekondigde vijfdaagse militaire oefening voor landweermannen. Generaal Snijders wenste echter dat de oefening doorgang zou vinden en de minister weigerde daarop de Kamer motie uit te voeren. Minister de Jonge reageerde nogal laconiek door de Kamer mee te delen dat het geen zin had om hem naar huis te sturen, want tegen de tijd dat er een nieuwe bewindsman was gevonden die bereid was de motie uit te voeren, zouden de oefeningen al lang voorbij zijn.²²

19 HTK 1915/1916, 997 (29 december 1915).

20 HTK 1915/1916, 2056 (25 mei 1916).

21 Voor een evaluatie van de ministeriële carrière van Bosboom, zie Paul Moeyes, ‘Nicolaas Bosboom: minister in Oorlog’, in: M. Kraaijestein en P. Schulten (red.), *Wankel Evenwicht: neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog* (Soesterberg, Uitgeverij Aspekt, 2007) 117-143.

22 HTK 1917/1918, 2733 (30 mei 1918).

Een wacht bij een van de afgebrande barakken na relletjes die in oktober 1918 uitbraken in legerplaats De Harskamp; de onrust deed ook binnen het kabinet de vrees voor een revolutie opiaaien

SDAP-woordvoerder Ter Laan was des duivels en diende prompt een motie van wantrouwen in tegen de hele regering. Daarop werd een schorsing aangevraagd, ook al omdat er op dat moment maar tien Kamerleden aanwezig waren. Volgens de parlementair verslaggever van *De Telegraaf* ging het hier om een confrontatie tussen de legerleiding en het parlement waarbij volgens de linkse defensiewoordvoerders de positie en het prestige van de Kamerleden op het spel stond. Hij vond het om die reden een hoogst onverstandige actie. De motie maakte geen schijn van kans, omdat de linkse partijen nooit de steun van de rechterzijde zouden krijgen: 'Maar de Tweede Kamer

zal door de militaire autoriteiten weer eens smadelijk in de hoek zijn gezet'.²³ Hij kreeg gelijk: de volgende dag werd de motie met 46 tegen 16 stemmen van tafel geveegd; dat de confrontatie niet serieus werd genomen bleek wel uit het feit dat 38 leden niet eens voor de stemming waren komen opdagen.

De motie-Ter Laan van mei 1918 was de laatste poging van de Kamer om haar controlerende macht naar het beleid van de opperbevelhebber uit te strekken. Pas veel later ontdekten de Kamerleden dat zich terzelfdertijd (april-juni 1918) binnenskamers een hoog oplopend conflict tussen opperbevelhebber en de minister van Oorlog had afgespeeld, een confrontatie die uiteindelijk, mede door inmenging van de koningin, eindigde in een nederlaag voor de minister.²⁴ Een maand later waren er algemene verkiezingen die op 9 september het eerste kabinet-Ruijs de

²³ *De Telegraaf*, 31 mei 1918.

²⁴ Zie hiervoor: Moeyes, *De sterke arm, de zachte hand*, hoofdstuk 6: 'Een kwestie van vrouwen: het conflict Snijders/De Jonge april-juni 1918', 238-272.

FOTO BEELDBANK NIMH

Beerenbrouck aan de macht bracht. De oud-officier G.A.A. Alting von Geusau werd daarin de nieuwe minister van Oorlog. Opperbevelhebber Snijders bleef gewoon in functie.

Godenschemering

In de val van de opperbevelhebber in november 1918 heeft het parlement geen rol van betekenis gespeeld. De relletjes die op 25 oktober uitbraken in legerplaats De Harskamp deden ook binnen het kabinet de vrees voor een revolutie opblaaien. De beslissing van minister Alting von Geusau om op 6 november zijn vertrouwen in generaal Snijders op te zeggen, lijkt voor alles een zoenoffer aan de linkse partijen en hun achterban. Zo zag de generaal het zelf in ieder geval wel. In zijn ontslag-aanvraag stelde hij dat hij had moeten wijken omdat hij te veel werd geassocieerd met het

'ancien régime' en volgens de minister niet de aangewezen persoon was om de modernisering van het leger door te voeren.²⁵ Snijders moet de term 'ancien régime' met opzet gekozen hebben om zo aan te geven dat hij het eerste slachtoffer van de revolutie(angst) was. Toen de minister diezelfde middag het ontslag van de opperbevelhebber in de Tweede Kamer meedeelde, kwam dat als een volslagen, maar welkome verrassing. In een eerste reactie benadrukte het katholieke Kamerlid J.B. Bomans (de vader van schrijver Godfried Bomans) op kleurrijke wijze hoe machteloos de volksvertegenwoordiging zich in haar relatie met de opperbevelhebber had gevoeld:

25 Snijders' ontslagaanvraag is opgenomen in *Enquêtecommissieregeringsbeleid 1940-1945 - deel 1B* (Den Haag, Staatsdrukkerij, 1949) 8. Voor de gebeurtenissen rond het ontslag van Snijders, zie *De sterke arm, de zachte hand*, 299-312.

‘Het is in deze Kamer bij het vorig Kabinet altijd geweest een op tornen als het ware tegen schimmen, tegen ongrijpbare schimmen. Het Ministerie leek meer op een deputatie van halfgoden, terwijl Jupiter zelf op den achtergrond bleef. Ik voor mij ben blij, dat aan die geheimzinnige hogere macht een einde is gemaakt, dat als het ware Onze Lieve Heer in zakformaat in het archief is opgeborgen’.²⁶

Snijders’ onverzoenlijke houding ten opzichte van zijn politieke tegenstanders illustreert hoe diep de kloof was tussen opperbevelhebber en volksvertegenwoordiging

Diezelfde dag maakte minister-president Ruijs de Beerenbrouck bekend dat de *Instructie Opperbevelhebber*, die het kabinet-Cort van der Linden vier jaar lang angstvallig geheim had gehouden, aan de Kamerleden ter inzage werd gegeven. Pas toen werd duidelijk waarom minister van Oorlog Bosboom vaak zo’n hulpeloze indruk had gemaakt: de Kamerleden hadden nooit geweten dat Snijders had bedongen dat hij aan de gehele regering en niet alleen aan de minister van Oorlog verantwoordelijk zou zijn. In zijn evaluatie van het optreden van de generaal kwam de links-liberale voorman H.P. Marchant hier op terug:

‘De instelling van het opperbevelhebberschap voor land- en zeemacht is een unicum op de gehele wereld. Geen enkel van de oorlogvoerende landen heeft een opperbevelhebber van land- en zeemacht. En alsof dat nog niet genoeg was, hebben wij het merkwaardige verschijnsel gehad, dat de

opperbevelhebber van de landmacht en van de zeemacht nog bovendien was chef van den generale staf. Deze combinatie komt ook nergens op de wereld voor, omdat het een onmogelijke taak is. Maar dat was het karakter van generaal Snijders: alles moest hij zelf doen, alles moest uit zijn handen gaan, en die gedachte heeft ook het aanzijn gegeven aan de instructie voor den opperbevelhebber, die hem bij de aanvaarding van zijn functie is verleend’.²⁷

Volgens Marchant was generaal Snijders boven zijn stand gaan leven. In militaire zaken had hij moeten optreden als adviseur van de regering. Maar ‘[d]e adviseur had de mening weten te vestigen, dat hij onmisbaar was en daarmede had hij opgehouden adviseur te zijn. De generaal Snijders is een kleine Ludendorff geworden. Maar de Ludendorffen hebben hun tijd gehad. Hun beleid heeft fiasco gemaakt’.²⁸

Botsende werelden

Generaal Snijders reageerde pas jaren na de oorlog. In 1924 publiceerde hij het opstel ‘Het opperbevel en de politiek’. Zijn standpunt is duidelijk: ‘Het beleid der oorlogvoering (waaronder verder ook te verstaan: het militair beleid tot bescherming en gewapende handhaving der onzijdigheid) is een probleem van persoonlijke aard, den Opperbevelhebber ter oplossing toevertrouwd en van dat oogenblik door hem alleen op te lossen’.²⁹ Daarin schuilt volgens Snijders de kern van het probleem, want tegelijkertijd kent ons staatsbestel geen staatsdiensten en maatregelen die buiten de verantwoordelijkheid van de regering vallen. De oplossing ligt volgens hem in een zorgvuldige afbakening van de wederzijdse bevoegdheden en verplichtingen. Een van die begrenzingsen was dat de opperbevelhebber zich niet diende te bemoeien met het internationale beleid van de regering. Over de kritiek op zijn beleid in de Kamer is hij al even uitgesproken. Verwijzende naar de debatten van begin november 1918, schrijft hij: ‘[N]iets dan afkeuring en kritiek, scherp en grof, het gewone lied van overdrijving, generalisering, valse voorstelling, laster en verdichting, dat sedert jaar en dag van ultra-democratische en antimilitaristische zijde

²⁶ *HTK 1918/1919*, 281 (6 november 1918).

²⁷ *HTK 1918/1919*, 289 (7 november 1918). Marchants opmerking over Snijders’ dubbelfunctie is slechts gedeeltelijk correct. Volgens minister Bosboom was besloten de functie van chef-staf vacant te laten.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ ‘Het opperbevel en de politiek’ (*Haagsch Maandblad*, 1924) 627-646, aldaar 629. Snijders herhaalde dit standpunt in zijn opstel ‘De ministeriële verantwoordelijkheid en het opperbevel’ (*De Indische Gids*, december 1938) 1096.

werd vernomen en geen ander doel had, dan onze weerbaarheid te nekken, de krijgstucht te ondermijnen en de baan voor revolutionaire bedoelingen vrij te maken’.

Snijders eindigde zijn betoog met de vaststelling dat zijn ontslag – als gevolg van zijn optreden na het Harskamp-oproer – staatsrechtelijk niet in de haak was.³⁰ Net als zijn grote vijand H.P. Marchant noemde Snijders het opperbevelhebberschap een ‘uitzonderingsinstituut’. Voor de volksvertegenwoordiging was het een ‘steen des aanstoots’ geweest, omdat het zich ‘aan de inmenging, kritiek en bedilzucht van de Hoogmogenden’ onttrok. Hij begreep niet waarom de regering-Cort van der Linden zo geheimzinnig was blijven doen over de *Instructie Opperbevelhebber*, maar in ieder geval was die regering wel doordrongen van het belang van een onafhankelijk opperbevel. Het kabinet-Ruijs de Beerenbrouck had de gevaren van een wijziging

van die status onderschat. Feit was dat de ministers van Oorlog en Marine niet over de kennis beschikten om het beleid van de Opperbevelhebber te beoordelen.³¹

Vanuit krijgskundig perspectief klinkt Snijders’ redenering overtuigend (hoewel opvalt dat de voorbeelden van politieke inmenging selectief gekozen zijn: niemand verwijst ooit naar de Amerikaanse Burgeroorlog, waar de bemoeienissen van president Lincoln met het krijgsmoed beleid doorgaans als veel minder negatief worden geïnterpreteerd), maar zijn onverzoenlijke houding ten opzichte van zijn politieke

30 Snijders, ‘Het opperbevel en de politiek’, 630, (bevoegdheden en verplichtingen), 631 (beleid van de regering), 642 (kritiek op Kamerdebatten) 644-5 (ontslag).

31 Ibidem., 646 (Hoogmogenden), 646 (gebrek aan kennis). Zie ook Snijders’ opstel ‘De ministeriële verantwoordelijkheid en het opperbevel’ (*De Indische Gids*, december 1938) 1101-2.

FOTO BEELDBANK NIMH

Generaal Snijders (voorgrond midden), hier op een inspectiebezoek, reageerde pas jaren na de oorlog en stelde onder meer vast dat zijn ontslag staatsrechtelijk niet in orde was geweest

tegenstanders illustreert hoe diep de kloof was tussen opperbevelhebber en volksvertegenwoordiging. Belangrijker nog is dat Sniijders zijn redenering baseert op een aanvechtbare aanname: *‘Het beleid der oorlogvoering (waaronder verder ook te verstaan: het militair beleid tot bescherming en gewapende handhaving der onzijdigheid)’*. Schijnbaar achteloos stelt hij de oorlogstoestand gelijk aan de mobilisatietoestand. In de spaarzame periodes van acute oorlogsdreiging was daar veel voor te zeggen, maar in de loop van de vier lange mobilisatie-

overtuigingskracht inboetten: van een oorlogssituatie was geen sprake en ook momenten van acuut oorlogsgevaar deden zich na de val van Antwerpen in oktober 1914 nauwelijks nog voor.

Het was een van de vele onvoorziene gevolgen van een jarenlange mobilisatie, een situatie die volgens de volksvertegenwoordiging de onbegrensde handelingsvrijheid van de opperbevelhebber niet langer rechtvaardigde. Dat generaal Sniijders geen enkele behoefte voelde om een staatsrechtelijke discussie over zijn positie te entameren kan men hem niet echt verwijten. Dat de regering andere prioriteiten stelde is evenzeer voorstelbaar. Maar het kan alle betrokkenen onmogelijk ontgaan zijn dat er een curieuze patstelling was ontstaan doordat de volksvertegenwoordiging, de enige instantie die deze discussie wel wenste te voeren, niet bij machte was om deze af te dwingen. Alle hervormingspogingen werden door de regering consequent geblokkeerd. Zo werd er bijvoorbeeld ook nooit een poging gedaan om het onderwerp door een speciale commissie te laten onderzoeken.

Des te verwonderlijker is het dat ook na de oorlog het opperbevelhebberschap tijdens een lange mobilisatietijd niet nader werd geëvalueerd. Het was een van die intrigerende dilemma's waar de Nederlandse beleidsbepalers na 1918 hun handen niet aan wensten te branden. Hoewel het neutraliteitsbeleid tot mei 1940 een van de pijlers van het Nederlandse defensiebeleid bleef, bestond er na de Grote Mobilisatie een opvallend gebrek aan animo om lering te trekken uit de praktijkervaring van de jaren 1914-1918.

De wijdverbreide naoorlogse weerszin tegen het militarisme stond een grondige evaluatie in de weg. Het einde van de mobilisatieperiode ging gepaard met een terugkeer naar het vooroorlogse vooruitschuifbeleid, en in deze nieuwe fase liggen de kiemen voor het conflict tussen opperbevelhebber Reynders en minister van Oorlog Dijkhoorn tijdens de mobilisatie van 1939-1940.³²

Het bijzondere van de langdurige neutraliteitstoestand in de jaren 1914-1918 was dat de argumenten voor opschorting van de democratische verhoudingen steeds meer aan overtuigingskracht inboetten

jaren was een andere, schemerachtige toestand ontstaan.

Het is ontegenzeggelijk een feit dat de opperbevelhebber tijdens de mobilisatieperiode een grote macht uitoefende en dat die macht zich niet alleen beperkte tot het kriegsbeleid, al was het alleen maar omdat de militaire maatregelen grote sociale en economische consequenties hadden. Sniijders maakte consequent een onderscheid tussen het politieke, democratische, bestel en de positie van de opperbevelhebber. Maar zijn enorme macht maakte hem onderdeel van dat politieke bestel. Dat de normale, democratische verhoudingen in een oorlogstoestand worden opgeschort is volkomen voorstelbaar, maar het bijzondere van de langdurige neutraliteitstoestand in de jaren 1914-1918 was nu juist dat de argumenten voor opschorting steeds meer aan

32 Zie hiervoor P.W.M. Hasselton, *De wisseling van het opperbevel van land- en zeemacht in februari 1940* (Van Spijk, 1995) en Moeyes, *De sterke arm, de zachte hand*, 441-471.

De geestelijke verzorging in het leger te velde 1914-1918

Precies een eeuw geleden, in augustus 1914, werden twaalf geestelijk verzorgers aangesteld bij de divisiestaven van het veldleger. Volgens hun instructie waren de acht veldpredikers en vier aalmoezeniers verantwoordelijk voor 'de zielzorg van de militairen hunner divisie welke tot hunne kerk behoren'.¹ Wat deze 'zielzorg' in relatie tot de mobilisatie precies inhield en hoe ze tot stand kwam, staat in dit artikel centraal. De belangrijkste activiteiten bestonden uit bijdragen aan de godsdienstige zorg, ontwikkeling en ontspanning, de oprichting van militaire tehuizen, en aan de 'geest van het leger'. De geestelijk verzorgers waren op tal van terreinen actief, wat duidt op een grote vrijheid van handelen.

Kapitein D.P.A Claus MA*

In het jubileumjaar 2014 vierten de rooms-katholieke en protestantse geestelijke verzorging hun honderdjarig bestaan.² Vrijdag 28 augustus 1914 wordt beschouwd als de startdatum van de moderne geestelijke verzorging in de krijgsmacht. Op die datum benoemt koningin Wilhelmina vier aalmoezeniers en acht veldpredikers bij het leger te velde.³ Voor die tijd zijn pastoors en predikanten weliswaar werkzaam vóór de krijgsmacht, maar werken zij niet in de krijgsmacht.⁴ Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog brengt verandering in die situatie.

Uitvoerig onderzoek naar het veldwerk van deze eerste groep geestelijk verzorgers is nooit gedaan. Een belangrijke vraag is bijvoorbeeld: was het werk nuttig? Daarnaast is het relevant om te weten of geestelijk verzorgers aan de leiband van de legerleiding liepen om de militairen weg te houden van het socialisme. Of moesten geestelijk verzorgers het moreel van de militairen goed houden? Dit artikel geeft inzicht in de wijze waarop zij invulling hebben gegeven aan hun taak tijdens de mobilisatieperiode 1914-1918.

De aalmoezeniers en veldpredikers zijn actief geweest op verschillende terreinen. Grofweg kunnen de werkzaamheden worden gegroepeerd in drie hoofdtaken: bijdragen aan de godsdienstige zorg, aan ontwikkeling, ontspanning en militaire tehuizen, en aan de 'geest van het leger'. Alvorens ik dieper op deze taken in ga, schets ik kort de ontstaansgeschiedenis van de geestelijke zorg in de krijgsmacht tot de aanstelling van de eerste geestelijk verzorgers. Ter afsluiting geef ik antwoord op de genoemde vragen.

* De auteur rondde vorig jaar zijn master militaire geschiedenis aan de UvA af met een thesis over dit onderwerp, onder begeleiding van prof. dr. W. Klinkert en dr. P. Moeyes.

1 NA, HKV, inv. nr. 262, *instructie voor Veldpredikers en Aalmoezeniers en een overzicht van de in dienst zijnde functionarissen*, 1914.

2 In 2014 vierten de drie andere GV-diensten ook hun jubileumjaar, namelijk de joodse GV zeventig jaar, de humanistische GV vijftig jaar en de islamitische GV vijf jaar.

3 Goossens, L.A.M., *Geestelijke verzorging Koninklijke Landmacht, ontstaan en eerste ontwikkeling* (Voorburg 1974), 5. De andere krijgsmachtdelen hebben hun eigen historie met de GV; na de oorlog worden de eerste vlootgeestelijken bij K.B. aangesteld.

4 Swarte, J.L., *Tussen schip en kaai: geestelijke verzorging bij de krijgsmacht*, proefschrift (Kampen 1993), 6.

Geestelijke verzorging in de krijgsmacht vóór 1914

Geestelijke verzorging van militairen is in 1914 geen nieuw fenomeen. Naast medische zorg is het de oudste vorm van personeelszorg in het leger.⁵ Sinds de eerste gewapende conflicten bestaan er relaties tussen legers en kerken, tussen soldaat en priester, tussen geestelijk verzorger en commandant. Deze band is het sterkst tijdens oorlogsomstandigheden. Oorlogen vormen namelijk een stimulans ernst te maken met het geestelijk welzijn van militairen. Is de strijd voorbij, dan verdwijnt het belang van de geestelijke verzorging in veel gevallen.⁶

Al vanaf het Edict van Milaan in 313, waarin keizer Constantijn het christendom tot *religio licita*, de toegestane godsdienst, verklaart, worden er priesters in het leger aangesteld. Keizer Constantijns wapenspreuk, *in hoc signo vinces*, ‘in dit teken zult gij overwinnen’, siert om die reden het baretembleem van de rooms-katholieke en protestante geestelijke verzorgers van de Koninklijke Landmacht.⁷

Een vast dienstverband

In de Nederlanden ontstaat de zielzorg in het leger voor het eerst in 1558. In het Staatse leger is er alleen plaats voor predikanten van de ‘Bevoorrechte Kerk’, die tijdens veldtochten voorgaan in gebed, preken houden, de wapens zegenen en ‘zeggen dat de regtvaardigheid des Oorlogs aan onze kant is’.⁸ Pas na de Franse tijd komt de katholieke kerk in beeld. Tussen 1815 en 1840 stelt koning Willem I zowel aalmoezeniers als legerpredikanten ‘in vaste dienst’ aan. Reden is onder meer de hereniging met de katholieke Zuidelijke Nederlanden. De noodzaak van dit vaste dienstverband ver-

5 Iersel, A.H.M. van., *Achttien vragen over de legitimiteit van de geestelijke verzorging in de Krijgsmacht* (Den Haag 1992), 15.

6 Brabers, J., *Van pioniers tot professionals: de dienst humanistisch geestelijke verzorging bij de krijgsmacht 1964-2004* (Utrecht 2006), 11.

7 Wingerden, C. van, *Krijgsmachtpastoraat in Nederland: ontstaan, doelstelling, problemen, doctoraalscriptie* (Tilburg 1985), 13.

8 Troost, J., *De geschiedenis van de geestelijke verzorging in: Raadslieden schrijven* (Driebergen 1972) 20.

Geestelijke verzorging te velde in (vermoedelijk) legerkamp Harskamp. Oorlogen vormen een stimulans om ernst te maken met het geestelijk welzijn van militairen

dwijnt na de afscheiding van België in 1839. Een andere verklaring van de verwaarlozing is de wispelturigheid van koning Willem I als het gaat om kerkelijke aangelegenheden.

In de jaren daarna krijgt de zielzorg weinig aandacht en verdwijnt langzaam uit het leger. Lokale overheden en kerken nemen deze taak op zich. Dit is de periode van de *garnizoens-zielzorg*. Predikanten en priesters verzorgen kerkdiensten, spelen een rol in de ziekenzorg en geven godsdienstonderwijs. De overheid ondersteunt deze vorm met (bescheiden) subsidies. Hierdoor zijn zielverzorgers in legerdienst, die zich *fulltime* wijden aan deze taak, niet noodzakelijk.

Poelen van verderf

De roep om goede, permanente geestelijke zorg is in de 19-de eeuw niet groot.⁹ Door het remplaçantenstelsel¹⁰ vormt de krijgsmacht namelijk geen afspiegeling van de maatschappij. Niemand bekommert zich om het geestelijk lot van de militairen. Kazernes zijn in de ogen van velen holen van ontucht en poelen van verderf.

Na 1850 zijn het particulieren, zowel burgers als militairen, die het heft in eigen hand nemen om de situatie te verbeteren. Er ontstaan verenigingen, vaak met een godsdienstige grondslag, die activiteiten organiseren in militaire tehuizen, met als doel de godsdienstzin en moraliteit onder militairen te bevorderen, op te komen voor hun belangen en hen beschermen tegen dwaling en moreel verval.¹¹

Het zijn vóór 1914 dus vooral kerken en christelijke verenigingen die voorzien in geestelijke verzorging. Bij de mobilisatie in juli 1870, vanwege de Frans-Duitse oorlog, is er ook geen invulling van de zielzorg geweest. Ervaring met veldpredikers en aalmoezeniers in vaste dienst is er niet. Deze situatie blijft zo tot augustus 1914.

De roep om geestelijke verzorging in augustus 1914

Als de troepen als gevolg van de mobilisatie op 31 juli de garnizoenen verlaten is er reden

haast te maken met de geestelijke zorg te velde. Het is op dat moment onzeker of het land bij de oorlog betrokken zal raken. Mocht dit het geval zijn, dan moeten geestelijk verzorgers de troepen op het slagveld in godsdienstige zin bijstaan. Er zijn volop onduidelijkheden over wat dit precies inhoudt. In september 1914 verschijnen hierover de eerste krantenartikelen.

*De taak der aalmoezeniers is voornamelijk biecht horen en zwaargewonde soldaten de laatste troostmiddelen der H. Kerk toe te dienen, zoodat zij – indien ons leger in den oorlog zal worden betrokken – zich zullen begeven naar de plek, waar de slag wordt geleverd.*¹²

Als de directe oorlogsdreiging afneemt blijken er meer redenen te zijn voor de geestelijke zorg. Op de eerste plaats moeten militairen in de gelegenheid worden gesteld hun christelijke gewoonten voort te zetten. Zo is er ophef over het feit dat katholieke militairen, de eerste zondag na de mobilisatie, de Heilige Mis zouden hebben gemist, iets wat ‘op den duur verkeerd zou zijn’.¹³

Vermeende ‘zedelijke gevaren’

Daarnaast wordt de roep om geestelijke zorg versterkt door de ‘zedelijke gevaren’ waaraan de gemobiliseerde militairen bloot zouden staan. Deze gevaren komen volgens 2-de Divisie aalmoezenier F.A.R. Padberg voort uit de samenstelling van het leger, die ‘goedgelovigen’ met vele ‘slechten’ en ‘bedorven’ jongeren samenbrengt, met alle verleidingen van dien. De gedachte is dat geestelijk verzorgers, net als de dorpspastoor en predikant, hiertegen kunnen optreden.

Naast redenen van godsdienstige aard en de zedelijkheid, is er een derde reden om haast te maken met geestelijke zorg, namelijk de

9 Wingerden, C. van, *Krijgsmachtpastoraat in Nederland: ontstaan, doelstelling, problemen, doctoraalscriptie* (Tilburg 1985), 34.

10 Dit stelsel maakte het mogelijk dat kapitaalkrachtigen hun dienstplicht konden afkopen door een plaatsvervanger te betalen.

11 Goossens, L.A.M., *Geestelijke verzorging Koninklijke Landmacht*, 29.

12 Geestelijke hulp te velde, *Utrechts Nieuwsblad*, 07-08-1914.

13 Geestelijke hulp te velde, *Het Centrum*, 06-08-1914.

FOTO-BEELDBANK NIMH

Bezoek van een geestelijk verzorger te velde. Vóór 1914 zijn het vooral kerken en christelijke verenigingen die voorzien in geestelijke verzorging

wens het moreel te bevorderen. Deze term verschijnt vaak in combinatie met de ‘geest in het leger’. Van het laatste ontbreekt een duidelijke definitie, maar het is een combinatie van begrippen als tevredenheid, bereidwilligheid en opofferingsgezindheid.¹⁴ Hoewel deze taak niet alleen is belegd bij geestelijk verzorgers, steunt de legerleiding alle initiatieven die vaderlandsliefde en karaktervorming positief beïnvloeden en de ‘ontwikkeling der volksweerbaarheid’ opwekken.¹⁵

De roep om geestelijke zorg in augustus 1914 komt van verschillende groepen. Elke groep heeft eigen argumenten. Feitelijk is het begrip ‘geestelijke verzorging’ op dat moment al een verzamelterm en omvat het meer dan alleen godsdienstige zorg. Legerleiding en kerkgenootschappen hanteren verschillende argumenten,

waaronder de geestelijke hulp te velde, de godsdienstige zorg, bijdragen aan de zedelijkheid en de ‘geest in het leger’.

In eerste instantie namen lokale predikanten en parochiegeestelijken het initiatief tot de zielzorg van de militairen. Het stelsel van garnizoens-zielzorg blijkt echter ontoereikend om het leger te velde te volgen. Vooral in de zuidelijke provincies, waar grote groepen militairen in afgelegen grensgebieden en forten zijn gelegerd, is er een tekort. Gelijktijdig is er contact tussen het ministerie van Oorlog en zowel protestantse als katholieke autoriteiten over het aanstellen van aalmoezeniers en veldpredikers.

Het zijn niet alleen de kerkelijke autoriteiten die druk uitoefenen. Ook enkele divisiecommandanten zien het belang van geestelijke zorg in. Commandant 2-de Divisie generaal-majoor W.F. Pop (1858-1931) stelt zelfs zijn auto ter beschikking aan pastoor Padberg uit Ede, omdat ‘hij de zaak van groot belang achtte’.¹⁶

14 Blom, R.L. en Stelling, T., *Niet voor God en niet voor het Vaderland*, 237.

15 NA, HKV, inv. nr. 263, Voordrachten Algemeen Nederlandsch Verbond, 21-09-1914

16 Padberg, H., *F.A.R. Padberg, aalmoezenier der IIde Divisie* (Amsterdam 1924), 37.

Benoeming door koningin Wilhelmina

Uiteindelijk benoemt koningin Wilhelmina op 28 augustus 1914 vier aalmoezeniers en acht veldpredikers bij het leger te velde. Hiermee is een vaste aanstelling in de krijgsmacht een feit. Gedurende de mobilisatiejaren volgen meer aanstellingen. Om de inspanningen van de geestelijk verzorgers beter te coördineren en te versterken, worden een veldprediker in algemene dienst, ds. A.S. Talma¹⁷, en een hoofd-aalmoezenier, F.J.H. Evers, benoemd.¹⁸

Beiden maken zich hard voor een uitbreiding van het aantal geestelijk verzorgers in het veldleger, omdat uit de ervaringen aan het front blijkt dat dit noodzakelijk is.¹⁹ Om die reden worden 'voor den tijd van oorlog bij het leger te velde' 24 reserve-veldepredikers en 24 hulp-aalmoezeniers benoemd. Hoewel ook zij hebben bijgedragen aan de geestelijke zorg van de troepen, beperk ik me in dit artikel tot de ervaringen van de eerste twaalf aalmoezeniers en veldpredikers.

De aanstelling van aalmoezeniers en veldpredikers

Op 1 september 1914 licht opperbevelhebber van Land- en Zeemacht generaal C.J. Snijders zijn ondercommandanten in over de aanstelling van de twaalf geestelijk verzorgers. Per divisie worden één aalmoezenier en twee veldpredikers, één orthodoxe en één meer vrijzinnige predikant aangesteld.²⁰ In de brief voegt generaal Snijders een korte instructie toe. Opvallend is dat er geen aanwijzingen in staan over de uitvoering van de taak, behalve dat de aalmoezeniers en veldpredikers verantwoordelijk zijn voor 'de zielzorg van de militairen hunner divisie welke tot hunne kerk behooren'. In de brief en instructie staan voorts bepalingen over de rang, het tenue, de vergoeding, dienst-reizen en legering.

Ophef over rangen

Vooraf over de rang van majoor, die zichtbaar moet zijn op de kraag of kraagomslagen, ontstaat ophef. 2-de Divisie veldprediker S.K. Bakker (1875-1918) vindt de klachten ongegrond; 'wij zijn geen officieren, wij waren en zijn gewone

dominees'. In zijn ogen is de rang noodzakelijk om het werk gemakkelijker te maken: 'het is opmerkelijk welke deuren zo'n gouden streepje met zo'n zilveren sterretje opent'. Daarnaast laten de manschappen zich niet beïnvloeden door de rang. Zielverzorgers zouden zich 'lichtelijk bespottelijk' maken als zij allures zouden krijgen.²¹

Tenue

Het tenue van de zielverzorgers bestaat verder uit de hoofdofficierspet van de infanterie, met blauwe of zwarte band, met daarop het Romeinse cijfer van de divisie, en de Rode Kruisband.

In 1916 volgen er aanvullende bepalingen. Afwijkend van de veldpredikers, dragen aalmoezeniers een kruis aan een ketting om de hals. Het overige tenue is hetzelfde: kepje, grijze veldjas, pantalon, overjas en schoeisel.²²

De aalmoezeniers krijgen de beschikking over een 'miskoffer; een eenvoudige city-bag, gemakkelijk achter op de fiets mee te nemen, bevatte alles, wat hij voor het opdragen van welke H. Mis ook nodig kon hebben'.²³

De beginmaanden: aftasten

Voor de net aangestelde geestelijk verzorgers is de taak, zeker in de eerste maanden, niet eenvoudig. Zij begeven zich van de één op andere dag in het militaire leven, met een voor hen onbekende cultuur en hiërarchische verhoudingen. De instructie geeft weinig richting.

17 Ds. Talma vervult zijn functie tot 9 september 1915 als hij overspannen afscheid moet nemen. Hij overlijdt op 12 juli 1916. Zijn positie wordt overgenomen door ds. J. Th. de Visser. Na zijn benoeming tot minister op 25 september 1918 neemt veldprediker ds. H. Janssen zijn positie waar. Janssen wordt later benoemd tot de eerste hoofdlegerpredikant.

18 Goossens, L.A.M., *Geestelijke verzorging*, 43.

19 Janssen, H. ds., *De Geestelijke verzorging*, in J. Kooiman e.a., *De Nederlandse strijdmacht*, 267.

20 Romeijn, D., *De zielverzorging bij ons gemobiliseerde Leger*, Supplement bij den jaargang 1915 No 5. *Militaire Spectator* (Utrecht 1915), 12.

21 Dominee-majoor, *Nieuwsblad van Friesland*, 09-11-1915.

22 Goossens, L.A.M., *Geestelijke verzorging*, 42-43.

23 Hermans, H. G., Straelen, H. J. J. M. van, *Priesters in het veldgrijs* (Bussum 1945), onderschrift foto.

FOTO BEELDBANK NIMH

Groepsfoto van de 4-de sectie GVO Breda, 1913-1914

Het is dan ook niet verwonderlijk dat er vragen zijn over de taken en positie van de zielverzorger.

Sommige commandanten reageren aarzelend op het nieuwe fenomeen. Zij zien een mogelijk gevaar voor de eenheid in het leger. Zo stelt luitenant-generaal b.d. W.H. van Terwisga (1861-1948) in 1934, dat moest worden voorkomen *'dat de ijver van geestelijke voorgangers zou kunnen leiden tot ongewenste, tot zeer verkeerde, scheiding tussen de soldaten, waar eenheid in gevaaren, in het aangezicht van mogelijke ernstige gebeurtenissen, in het Leger, meer dan ergens anders, zo hoog nodig was'*.²⁴

Verzuiling

Deze angst lijkt niet ongegrond. De verzuiling is in de samenleving immers volop aanwezig. Op het niveau van de werkvloer is dit echter niet het geval. De veldpredikers en aalmoezeniers in dienst van het leger begrijpen dat eenheid in een leger een groot goed is. Bovendien zijn zij genoodzaakt samen te werken, omdat de vraag naar geestelijke zorg groot is. En daarbij maken de militairen weinig onderscheid tussen een bezoek van een veldprediker of een aalmoezenier. Zij zijn immers elkaars gelijke als het gaat om geestelijke steun. In zekere zin, is de oecumenische dienst ook tijdens de oorlogsjaren geboren. De argwaan van commandanten blijkt dus onterecht.

De rol, positie en taken van de geestelijke verzorgers blijven onderwerp van discussie.

²⁴ Terwisga, W.H. van, De geestelijke verzorging der militairen, in *Het Wachtwoord VIII*, 91.

3-de Divisiearts dr. Romeijn tracht in twee artikelen in *De Militaire Spectator* een aantal vragen te beantwoorden. Hij ziet een link tussen de zielverzorger en Rode Kruis-commissarissen²⁵, omdat ze allebei door de *Conventie van Genève* beschermd worden. Om die reden moeten de geestelijke verzorger worden geplaatst bij de IIIe Sectie (Geneeskundige Dienst) van de divisiestaven. In oorlogsomstandigheden zullen zij namelijk werkzaam zijn in de omgeving van geneeskundige hulpposten, bij het behandelen van de gewonden en het begraven van de doden.²⁶ Veldprediker Janssen ondersteunt deze keuze, omdat deze sectie zich richt op het lichamenlijk welzijn van de militairen, waaraan de zorg voor het geestelijk welzijn wordt toegevoegd.²⁷

Zielverzorger versus de militaire leiding

Divisiearts Romeijn gaat ook in op de verhouding tussen deze ‘half-militaire, half burger personen’ versus de militaire leiding. Hij maakt hierbij onderscheid tussen oorlogs- en vredes-tijd. In geval van oorlog staat het werk van de zielverzorger ‘op zichzelf’, namelijk op het slagveld bij geneeskundige installaties. Hierdoor zal er weinig frictie met militaire commandanten zijn, temeer omdat zij ‘gehouden zijn om de vaan van verdraagzaamheid in den meest uitgebreiden zin hoog te houden’.

In vredesomstandigheden staat het werk niet ‘op zichzelf’. Aan de zielverzorger mag ‘gerust het verzoek gericht worden om in verband met bijzondere omstandigheden over een bepaald onderwerp te preeken of eene toespraak te houden’. Daarnaast moet de commandant hem op zijn plicht kunnen wijzen als er sprake is van disfunctioneren of onkrijgstuchtelijk gedrag, en ook de kerkelijke overheid hiervan op de hoogte stellen.²⁸

Naast een nieuwe functionaris in de divisiestaf is het belang van geestelijke zorg en hoe daarmee om te gaan, voor commandanten onduidelijk. Zij leggen de nadruk op de dienst en oefeningen, en beschouwen geestelijke zorg als een onderdeel dat ‘buiten de diensturen’ valt. Er is sprake van een gebrekkige coördinatie tussen geestelijk verzorger en de eenheden.

In de woorden van aalmoezenier Padberg: ‘wat een teleurstelling, toen in de H. missen van half zes en acht uur slechts betrekkelijk weinigen verschenen. Toch begrijpelijk, want het had aan voldoende bekendmaking moeten ontbreken’.²⁹

Overigens gaan de aalmoezeniers en veldpredikers mee op oefening om hun ‘oorlogstaken’ te trainen, onder meer tijdens zogeheten Rode Kruisoefeningen. Reserve-velddprediker J.J. van der Schut beseft tijdens een oefening dat ‘wanneer het nog eens meenens zou worden, het geen sinecure zou zijn om achter de vuurlinie in de eerste verbandplaats geroepen te worden bij een stervenden soldaat’.³⁰

Boodschap van generaal Snijders

Om het belang van geestelijke verzorging te benadrukken, schrijft generaal Snijders een aantal brieven aan zijn ondercommandanten. Er blijven echter klachten over de zielzorg van zowel geestelijk verzorger als de militairen zelf. Hierop geeft generaal Snijders aan dat er contact moet zijn tussen de commandanten en zielverzorger over het tijdstip van een godsdienstoefening, zodat de troepen op het vastgestelde moment ‘vrij en niet overmatig vermoeid’ zijn. De manschappen moeten nooit een keuze hoeven maken tussen het bijwonen van een godsdienstoefening of het uitvoeren van de dienst.³¹ Snijders is genoodzaakt deze boodschap in een aantal opeenvolgende brieven in de mobilisatiejaren te herhalen.

-
- 25 Net als geestelijk verzorger worden in geval van mobilisatie commissarissen van het Nederlandse Rode Kruis toegevoegd aan de hoofdkwartieren. De naam ‘Nederlandse Rode Kruis’ is overigens pas in 1895 gegeven aan de ‘Nederlandsche Vereeniging tot het verleen van hulp aan zieke en gewonde krijgslieden in tijd van oorlog’, gesticht als vereniging sinds 1867.
- 26 Romeijn, D., De Positie van de Commissarissen, *De Militaire Spectator* 85, 1916, 589.
- 27 Janssen, ds. H., De Geestelijke verzorging, in J. Kooiman e.a., *De Nederlandse strijdmacht*, 263.
- 28 Romeijn, D., De Positie van de Commissarissen, *De Militaire Spectator* 85, 1916, 591.
- 29 Padberg, H., *F.A.R. Padberg, aalmoezenier der IIde Divisie* (Amsterdam 1924) 37.
- 30 Van der Schut, J.J., Reserve-velddprediker, Een donker en toch tastbaar verleden, in: *Het Wachtwoord VIII* (Den Haag 1934), 101.
- 31 NA, HKV, inv. nr. 266, *stukken betreffende het houden van een godsdienstoefening onder een Veldprediker of Aalmoezenier op een doordeweekse dag*, 17-12-1914.

Hoofdtaken van de geestelijk verzorgers

1 Bijdragen aan de godsdienstige zorg

De eerste prioriteit van de divisieveldpredikers en aalmoezeniers is het mobiliseren van plaatselijke kerken en geestelijken. Daartoe brengen ze de situatie van de divisie in kaart, de aantallen troepen van hun gezindte, de spreiding en dergelijke. Ook sturen ze brieven rond aan lokale kerkgenootschappen om te inventariseren wat er in de eerste mobilisatiemaand al is gedaan op het gebied van de zielzorg.³² De vervolgstap is dat ze het werk van deze lokale kerken en geestelijken zoveel mogelijk ondersteunen, 'als schakel tussen de lokale Kerken en de Overheid, om de militairen in contact te brengen met de Kerken hunner gezindte'.³³

De geestelijk verzorgers zijn naast de rol als dorpspastoor of predikant in een leger, op tal van andere terreinen actief

De geestelijk verzorgers zijn zelf ook actief. Vooral in plaatsen langs de grens of bij afgelegen posten voorzien zij in de godsdienstige zorg en kerkdiensten. Daarnaast vinden in de eerste mobilisatiemaanden regelmatig katholieke hoogmissen met militaire eerbewijzen plaats, zoals op 22 november 1914 in Ede.

*Tweeduizend man wonen haar bij met het geweer aan den voet, en alle tweeduizend sprongen zij op bij het oogenblik van de Consecratie in de houding en presenteerden zij, terwijl zes tamboers de trom roffelden, het geweer.*³⁴

Dit soort bijeenkomsten wordt, na klachten over het 'gebruik van 's lands wapenen voor doeleinden, waarbij geen militair belang betroffen is' verboden.³⁵

De veldpredikers en aalmoezeniers brengen regelmatig bezoeken aan buitenposten en opstellingen. Soms zijn ze weken op pad om alle eenheden in een divisiegebied te bezoeken. Voor de aalmoezeniers houden deze reizen in: toespraken houden, biechten aanhoren, de Heilige Mis voorlezen, preken en de communie uitreiken. Dat dit een intensieve bezigheid is, blijkt uit het werk van aalmoezenier Padberg, die gedurende de mobilisatie meer dan 35.000 biechten aanhoorde.³⁶

Andere taken zijn het organiseren van retraites en triduüms (driedaagse godsdiensttoefening), het bezoeken van hospitalen en gevangenen en het verstrekken van lectuur als *De Katholieke Militair*.³⁷

De dienstreizen van de veldpredikers hebben dezelfde dynamiek. Opvallend is dat de nadruk bij de bijeenkomsten niet ligt op kerkelijke taken als prediking, catechisatie of bediening bij het avondmaal. De geestelijk verzorgers veranderen de toon en vorm van deze bijeenkomsten, afhankelijk van de behoeften van de doelgroep.

*Dat de samenkomsten niet meer bestaan in houden van een preek (want dan zou aan godsdiensttoefeningen op de forten minder behoefte bestaan), doch in het gelegenheid geven tot het stellen van vragen, het maken van opmerkingen, het aangeven van onderwerpen, het openbaren van bijzondere behoeften (desgewenst onder vier ogen).*³⁸

Naast de rol als dorpspastoor of predikant in een leger en de bijbehorende taken, zijn de geestelijk verzorgers nadrukkelijk actief op

32 Romeijn, D., De zielverzorging, *De Militaire Spectator* 84, 1915, 21.

33 Thuring, J.J.W.G., *Militair Pastoraat, Militair Pastoraat; Waarom en Hoe* (Den Haag 1984) 5.

34 Hermans, H. G., *Priesters in het veldgrijs* (Bussum 1945) 24.

35 Wingerden, C. van, *Krijgsmachtpastoraat*, 13.

36 Hermans, H. G. (1908-1993), *Priesters in het veldgrijs* (Bussum 1945) 24.

37 Romeijn, D., De zielverzorging, *De Militaire Spectator* 84, 1915, 21. *De Katholieke Militair* is een weekblad gewijd aan de belangen van de rooms-katholieke militairen en verenigingen, met als doel het propageren van godsdienstige ontwikkeling, waarden en normen.

Tegenhangers zijn bladen als het protestants-christelijke *De Nederlandsche Krijgsmann*, *De Soldatencourant* en *Onze Banier*.

38 Onze militairen in den derden mobilisatiewinter, *Nieuw Rotterdamse Courant*, 28-10-1916.

andere terreinen, zoals de bijdragen aan ontwikkeling en ontspanning en de ‘geest in het leger’.

2 Bijdragen aan ontwikkeling en ontspanning (O&O) en militaire tehuizen

Ten aanzien van de ontspanningsgelegenheid merk ik op dat terzake door de troepencommandanten veel is gedaan, niet minder door den aalmoezenier en de veldpredikers bij mijnen Divisiestaf.³⁹

Direct na de mobilisatie ontstaat er vraag naar bezigheden voor militairen na hun diensttijd. Het is voor veel militairen de eerste keer dat zij lange tijd van huis zijn, waardoor er angst bestaat voor afvalligheid ten aanzien van het geloof en moreel verval. De oprichting van verenigingen en tehuizen moet militairen, maar ook de plaatselijke bevolking, hiertegen beschermen.⁴⁰

In veel plaatsen waar geen tehuis is, worden er nieuwe opgericht. Veldpredikers en aalmoezeniers stimuleren deze initiatieven.⁴¹ In de eerste mobilisatiewinter richt aalmoezenier Padberg een ‘vereenigingslokaal voor de jongens’ op, omdat ‘het slenteren langs de straat gevaarlijk was, het lui liggen op den strozak niet minder’. Ook aalmoezenier Som neemt in augustus 1915 een dergelijk initiatief.⁴²

Overheden en de militaire commandanten benadrukken het belang van de openbare orde en veiligheid. De legerautoriteiten bieden

39 NA, HKV, inv. nr. 266, stukken betreffen het houden van een godsdienstoefening, 17-12-1914.

40 Kleijngeld A.M.P., *Gemobiliseerde militairen in Tilburg*, 200.

41 Blom, R.L. en Stelling, T., *Niet voor God en niet voor het Vaderland*, 65.

42 Kleijngeld, A.M.P., *Gemobiliseerde militairen in Tilburg*, 171.

De roep om geestelijke verzorging wordt versterkt door de ‘zedelijke gevaren’ waaraan de gemobiliseerde militairen bloot zouden staan

FOTO BEELDBANK NIMH

steun, bijvoorbeeld door het verstrekken van brandstof in 1917, om te voorkomen dat deze tehuizen, ‘wier nut bij de huidige mobilisatie afdoende is gebleken’, in de winter gesloten moeten worden.⁴³

Op centraal niveau wordt de *Centrale Commissie voor Ontwikkeling en Ontspanning der Gemobiliseerde Troepen* (COO) opgericht om de troepen een ‘aangename verpoizing en nuttige ontwikkeling’ te bieden, door ontspanningsactiviteiten en onderwijs aan te bieden.⁴⁴ Hoofdaalmoezener Evers, die zich er ‘veel goeds’ van voorstelt, neemt zitting in deze commissie.⁴⁵

De militaire tehuizen worden ook slecht bezocht omdat bioscopen, danszalen en cafés een grote verleiding vormen

De COO stimuleert de oprichting van lokale afdelingen, waar ook veldpredikers en aalmoezeners bij betrokken worden.⁴⁶ Zo maken veldpredikers ds. Bakker en ds. Hagen deel uit van het *Comité tot Ontwikkeling en Ontspanning van de in Apeldoorn Ingekwartierde troepen*. De commissies leggen de nadruk op ontwikkeling door het verzorgen van onderwijs. De geestelijk verzorgers geven zelf het godsdienst-onderwijs, dat volgens de COO de ‘gemoedswensen bevredigen’ kan.⁴⁷

De ontspanning van de troepen is in veel gevallen al in handen van militaire verenigingen in de katholieke en protestantse tehuizen. Voor de divisieaalmoezener en veldpredikers

hebben deze tehuizen een belangrijke functie. Zij proberen, gezien hun beperkte mobiliteit, via deze locaties hun christelijke achterban in de divisies te bereiken. Dit is wederzijds. Zo nodigt de directeur van de militaire vereniging aalmoezener Som uit ‘aan het einde der maand de prijzen der biljartclub in de vereeniging te komen uitreiken’.⁴⁸

Ten dele streven deze verenigingen hetzelfde doel na als de O&O commissies, waardoor ‘zoveel als mogelijk’ wordt samen gewerkt. Toch blijft er een gezonde afstand tussen beide ‘teneinde in de bestaande zelfstandigheid van deze geen verandering te brengen, zoomede om aan de bestuurders dier Tehuizen en Vereenigingen onbelemmerde vrijheid van handelen te laten’.⁴⁹

Bij de oprichting van de comités voor ontwikkeling en ontspanning is er veel enthousiasme, maar de daadwerkelijke deelname aan activiteiten neemt, net als het bezoek aan de tehuizen, gedurende de mobilisatiejaren af.

Hoofdrede is dat commandanten geneigd zijn hun prioriteit bij de dienst te leggen waardoor militairen niet in de gelegenheid zijn het programma te volgen. De militaire tehuizen worden ook slecht bezocht omdat bioscopen, danszalen en cafés een grote verleiding vormen. Veldprediker Hagen constateert dat militairen de grote ‘weelde’ van op eigen benen staan niet aan kunnen.⁵⁰

De geestelijk verzorgers doen pogingen het bezoek aan een tehuis aantrekkelijker te maken door het vergroten van de studiemogelijkheden. Daarnaast staan zij een andere opzet van de verenigingen voor. Zo wordt op initiatief van 3-de Divisieaalmoezener Huijs de katholieke vereniging *Credo Pugno* opgericht. Deze vereniging organiseert zich binnen de compagnieën, afdelingen en batterijen, onder leiding van de divisieaalmoezener. Het voordeel van deze organisatie is dat ze los komt van de vaste garnizoenslocaties en bij overplaatsing ‘meeverhuist’ met een eenheid. Daarnaast is de betrokkenheid van de militairen groter doordat zij actief deel uitmaken van de vereniging. Vanuit protestantse zijde komt een vergelijk-

43 Koopman, K.A. en C.M van der Mast, *De geschiedenis: gedenkboek PMT, 1874-1989: 115 jaar protestantse militaire tehuizen* (Utrecht 1989) 11.

44 Blom, R.L. en Stelling, T., *Niet voor God en niet voor het Vaderland*, 65.

45 Onze aalmoezeners te veld, *Het Centrum*, 10-10-1914.

46 NA, HKV, inv. nr. 265, *Cursussen voor de gemobiliseerde strijdmacht, mededeeling no 1 centrale commissie O&O der gemobiliseerde troepen*, 13-10-1914.

47 NA, HKV, inv. nr. 266, *Centrale commissie voor ontwikkeling en ontspanning*, 23-12-1914.

48 Een indrukwekkende plechtigheid, *De Tijd*, 14-02-1916.

49 Blom, R.L. en Stelling, T., *Niet voor God en niet voor het Vaderland*, 72.

50 Hagen, T.J., *Onze Militaire Tehuizen en hun Toekomst*, Lezing gehouden op de jaarvergadering van den Ned. Militairen Bond (Utrecht, 23 mei 1917) 9-10.

baar initiatief. Veldprediker Hagen richt, eerst in zijn eigen divisie, *Commissies voor de verzorging van de geestelijke belangen* op, met de divisieveldprediker als voorzitter. Militairen maken zelf deel uit van de commissie. De nadruk op 'geestelijke belangen' wil zeggen dat het om meer gaat dan alleen godsdienstige zorg. Op 2 oktober 1918 leidt dit tot de oprichting van de nationale vereniging *Pro Rege*.

Het is geen verrassing dat *juist* een aalmoezenier en veldprediker maatregelen nemen om de tijd na de dienst te veraangename. Zij staan dicht bij de militairen om te kunnen zien waar het aan schort. Commandanten focussen zich op het verbeteren van de geoefendheid van de troepen. Ontspanning na de dienst is van ondergeschikt belang. Weggerukt uit hun beschermde omgeving, vertrouwen militairen niet meer blindelings op bestaande instituten als kerken en christelijke partijen, maar hebben behoefte aan specifieke organisaties met eigen inbreng. De geestelijk verzorgers *in dienst van het leger*, onderkennen en anticiperen op deze behoefte.

3 Bijdragen aan de 'geest in het leger'

Het begrip 'geest in het leger' is een verzamelterm om de toestand onder de militairen te peilen. Vanaf augustus 1914, wanneer het aan 'geestdriftige betoogingen van vaderlandsliefde' ontbreekt, tot de onlusten in 1918, is de 'geest' een belangrijk ijkpunt. De 'geest' is goed wanneer de militairen zich houden aan de tucht, zich zedelijk gedragen, burgerzin tonen en tevreden zijn. Maar ook begrippen als vaderlandsliefde, opofferingsgezindheid, plichtsgetrouw en saamhorigheid maken er deel van uit.

Generaal Snijders constateert dat er invloeden zijn geweest die een 'goede geest' hebben ondermijnd. Hij doelt hierbij op de lange duur van de mobilisatie, maar ook op 'slechtgezinde, opruiende elementen binnen de gelederen'. In deze situatie kan de geestelijke verzorging een nuttige bijdrage leveren, zo stelt hij, *dat de militaire overheid onder deze omstandigheden de grootste waarde hechtte aan elk deugdelijk middel en aan elken gunstigen invloed, kunnende strekken ter*

*bevordering van den goeden geest, tot aankweeking van moreele eigenschappen en de verheffing van het zedelijk peil der militairen onder de wapenen.*⁵¹

Als de oorlogsdreiging verdwijnt, neemt de mobilisatiemoetheid onder de troepen toe. Geen wonder, want de dagbesteding is eentonig. Al snel vertonen de militairen een vervagend norm- en waardebesef, wat zich onder meer uit in godslastering en onzedelijk gedrag als drankmisbruik.⁵² Ter versterking van het moreel houden de veldpredikers en aalmoezeniers le-

51 Snijders, C.J., *De geestelijke verzorging, Het Wachtwoord VIII* (Den Haag, 1934), 88.

52 Blom, R.L. en Stelling, T., *Niet voor God en niet voor het Vaderland*, 239.

FOTO: BEELDRANK NIMH

Groepsportret van de veldpredikers en aalmoezenier van de 11e Divisie, S.K. Bakker, F.A.R. Bakker en T.J. Hagen

zingen en toespraken, met gezangen waarin onderwerpen als ‘Trouw aan god en vaderland’ centraal staan. Veldprediker T.J. Hagen concludeert dat de legerleiding inziet dat in vele opzichten de kern van ons leger uit de tehuizen komt; *dat daar de banden met Oranje en 't Vaderland worden versterkt; daar worden de superieuren niet vervloekt maar wordt er voor hen gebeden.*⁵³

Ongehoorzaamheid

Vanaf de zomer van 1915 slaat de onrust regelmatig om in ongeregelheden en ongehoorzaamheid. Het verzet ontstaat om verschillende grieven als de verlofregeling, de leefomstandigheden en de rantsoenering. Zo knijpen er tijdens de alerte van maart 1916, als de paas-

verloven worden ingetrokken, veel soldaten tussenuit.⁵⁴ Officieren zijn niet in staat om de manschappen in het gareel te houden, dus treedt veldprediker Bakker op.

*‘Bakker bedenkt zich geen ogenblik, maar gaat mee, en geheel onvoorbereid staat hij voor de mannen. Hij gaat spreken. De lui luisteren. Hij begint te verklaren, hoe weggaan wel begrijpelijk is, hoe moeilijk 't is, nu niet naar de vrouw te mogen, of naar huis enz. Maar langzamerhand haalt hij ook de andere kanten te voorschijn. Wat kunnen de gevolgen zijn. En zoo spreekt hij, dat in menig oog een traan komt. Hij heeft gesproken. De mannen bleven, en deden hun zoo moeilyken plicht’.*⁵⁵

Bakker krijgt vat op de manschappen vanwege zijn goede verstandhouding en een taakopvatting ‘die in veel opzichten vooruitliepen op het moderne gy werk’.⁵⁶ Hij spoort manschappen aan ‘een eigen kijk op de wereld en op de maatschappij te vormen’.

De aalmoezeniers en veldpredikers merken dat de militairen behoefte hebben aan een persoon die zich om hen bekommert, gezelligheid brengt en met hen in gesprek treedt over diverse onderwerpen. Zeker in een leger waar de afstand tussen officieren en manschappen groot is, krijgen zij een laagdrempelige verstandhouding met de militairen. Generaal-majoor W.H. Terwisga schrijft hierover dat ‘de verhouding van den soldaat tot den geestelijken verzorger wel een andere is dan die tot zijn militairen Commandant; maar dat die andere verhouding niet tot verslapping van een gezonde krijgstucht mocht leiden’.⁵⁷

Commandant van de 2-de Divisie generaal-majoor Pop, die onderzoek doet naar de ongeregelheden, hecht veel waarde aan het oordeel van de veldprediker. In zijn ogen is hij iemand, die ‘door den aard van zijn positie zeker tot een objectief oordeel in staat is en gelegenheid heeft om met militairen van allerlei rang vrij te kunnen spreken’.⁵⁸ Een ander gevaar voor de geest in het leger is de opkomst van socialistische mobilisatieclubs

53 Hagen, T.J., *Onze Militaire Tehuizen en hun Toekomst*, Lezing gehouden op de jaarvergadering van den Ned. Militairen Bond (Utrecht, 23 mei 1917) 7.

54 Moeyes, P., *Buiten schot*, 193.

55 Handelingen Tweede Kamer 1918-1919, 04-03-1919, 23.

56 Heij, W., *Geen blad voor de mond, de rode dominee/veldprediker S.K. Bakker, in: Van pioniers tot professionals* (Utrecht 2006) 19.

57 Terwisga, W.H. van, *ibidem*, 91.

58 Blom, R.L., Stelling, T., *Niet voor God en niet voor het Vaderland*, 254.

en de onlusten in de laatste mobilisatiejaren. Wat precies de rol is geweest van de geestelijk verzorgers in deze roerige tijd is lastig vast te stellen. Ds. Janssen concludeert dat, *vooral in de moeilijke dagen van november 1918 hebben veler hunner door hun krachtige toewijding aan het werk der geestelijke verzorging den dank van het Vaderland verdiend.*⁵⁹

In *De Tribune* zijn kritische artikelen te vinden over de rol van de geestelijk verzorgers. In juli 1917 publiceert het socialistische blad over de inzet van huzaren in Amsterdam tijdens het Aardappeloproer. Dit oproer ontstaat als de regering van plan is schepen met aardappelen uit te voeren naar Engeland, terwijl de eigen bevolking honger lijdt. Ter ondersteuning van de politie, wordt er militaire bijstand aangevraagd. Omdat het schieten op eigen bevolking 'niet van harte' gaat, wordt 1e Divisieveldprediker Scholten ingezet.

Ds. Scholte(n) wekt de huzaren op, in naam van den Messias, om op de arbeidersvrouwen te schieten.

En zoo vroeg hij hun nu, wat ze zouden doen als hun bevolen werd op het oproerige volk te schieten.

*Enige huzaren antwoordden, dat dit hun niet mogelijk zou zijn. Dominé zette nu het verkeerde van oproer uiteen en vooral kon hij zich voorstellen, dat als er door het volk met stenen werd gegooid, dat dan de huzaren toch zeker zouden schieten. Hier zien we, waarvoor die veldpredikers dienen.(...). Met het woord 'Messias' op de lippen, volbrengen ze den duivelschen taak om jonge arbeiders aan te sporen om op hun moeder, broertjes en zusjes te schieten.*⁶⁰

Dit is één van de voorbeelden waaruit blijkt dat de aalmoezeniers en veldpredikers wel degelijk hun 'geestelijk werk' blijven doen in deze roerige maanden. In hoeverre zij hier voor het karretje van de commandanten worden gespannen is onduidelijk. Er is een wederzijds belang van de kerken en de legerleiding om het socialisme buiten de deur te houden. Hoewel er geen aanwijzingen zijn dat commandanten actief geestelijk verzorgers inzetten om tegen het socialisme te prediken, komt hun bijdrage niet ongelegen.

Terugkijkend op de mobilisatie, stelt veldprediker Hagen dat er een onderscheid is tussen de kerkelijke arbeid, en 'den arbeid, dien ze namens de Regeering verrichten voor heel den troep.' Predikanten zouden toespraken kunnen houden 'om militairen tot goede soldaten te maken, hen te bewaren voor onzedelijkheid en uitspattingen, en inzonderheid voor de verderfelijken revolutiegeest', maar dit staat los van de godsdienst. Officieren, 'die de ziel van den soldaat boeien, zouden hier ook voor in aanmerking moeten komen'.⁶¹

Officieren zijn niet in staat om de manschappen in het gareel te houden. De aalmoezeniers en veldpredikers staan dicht bij de militairen en weten waar zij behoefte aan hebben

Het 'gebrek aan tact' van de leidinggevendenden beschouwen de geestelijk verzorgers als een grotere oorzaak van de grieven onder militairen dan de revolutionaire geest. Dat geestelijk verzorgers misstanden in het leger kunnen signaleren en deze bespreekbaar maken met de commandanten, is een terrein waar de commissie tot onderzoek naar de ontevredenheid in het leger een rol ziet weggelegd voor de aalmoezeniers en veldpredikers.

*Het is de Commissie gebleken hoe diep het inzicht is, dat de geestelijk verzorgers van den troep in de afgelopen jaren verkregen omtrent het doen en laten, denken en gevoelen, willen en verlangen van den soldaat. Opzettelijke bespreking hierover met de officieren kan niet anders dan goed zijn.*⁶²

59 Janssen, H. ds., *De Geestelijke verzorging*, in J. Kooiman e.a., *De Nederlandse strijdmacht*, 268.

60 Veldprediker, volksmoordenaar, *De Tribune*, 06-07-1917.

61 Hagen, T.J. ds., Het instituut der leger- en vloot predikanten, in: *Rapport van de Nationale Christen Officieren-vereeniging betreffende de geestelijke verzorging van onze weermacht* (Gouda 1932) 57-60.

62 NA, Archief MinDef, inv. nr. 87, *Verslag van de commissie tot onderzoek naar de ontevredenheid in het leger*, 1919, 31.

De geestelijk verzorgers dragen dus bij aan 'de geest' in het leger, door toespraken en preken die de mannen op het goede spoor moeten houden, maar ook door toegankelijk te zijn voor de manschappen, en hun grieven weg te nemen. Deze grieven bespreekbaar maken met de commandanten is een taak die de geestelijk verzorgers gedurende de mobilisatie naar zich toe trekken.

Conclusie

Terugkijkend op de mobilisatie schrijft veldprediker H. Janssen dat 'een beschrijving van den arbeid der veldpredikers te geven niet gemakkelijk is, omdat die arbeid geen vaststaand beeld vertoont'.⁶³ In eerste aanleg worden de aalmoezeniers en veldpredikers aangesteld om militairen op het slagveld bij te staan. Als het oorlogsgevaar verdwijnt is de eerste prioriteit van de geestelijk verzorgers, het faciliteren en het bijdragen aan de godsdienstige zorg. Daarnaast richten zij zich op andere activiteiten en stellen daarbij eigen prioriteiten.

*Men was uitsluitend op zichzelf aangewezen; ieder is zijn eigen leidsman geweest en ieder handelde naar eigen inzicht en opvatting. Gevolg is dat de geestelijke verzorging bij het veldleger een sterk individualistisch karakter gedragen heeft.*⁶⁴

De geestelijk verzorgers zijn werkzaam om de christelijke gewoonten voort te zetten, ter beteugeling van de zedelijke gevaren en ter bevordering van de geest in het leger. Zielzorg is een te enge omschrijving van alle activiteiten waaraan ze bijdragen. Om die reden wordt het begrip 'geestelijke verzorging' al tijdens de mobilisatie gemeengoed.

De aalmoezeniers en veldpredikers richten zich in toenemende mate op het persoonlijke belang van de soldaat. Naast 'de jongens op het rechte pad te houden', staan zij hen in rechtspositionele zin bij door de enorme kloof tussen de manschappen en het kader te overbruggen.⁶⁵ Ook moderniseren zij de oude militaire verenigingen door de betrokkenheid van de militairen te vergroten. Op deze wijze slagen zij erin voor zowel de militaire commandanten als de manschappen een bijzondere positie in te nemen.

De 3-de Divisiearts Romein stelt reeds in 1916 dat zielverzorgers, gezien hun specifieke taak, gebaat zijn bij een zo groot mogelijke *vrijheid van handelen*.⁶⁶ Een belangrijke reden van het ontbreken van een vaste taakomschrijving is dat meerdere partijen belang hebben bij een zo'n breed mogelijke omschrijving van 'geestelijke verzorging', opdat de rol van de geestelijk verzorger vanuit het eigen perspectief kan worden gerechtvaardigd. De kerken, legerleiding en overheid vinden elkaar in hun strijd tegen onzedelijk gedrag, het bevorderen van de onderlinge band tussen militairen, het opvangen van 'afdwalenden' en het 'bespreken van de geestelijke belangen met onze mannen'.⁶⁷

Maar er zijn ook verschillen in de belangen. Zo leggen de kerken de nadruk op het voortzetten van de godsdienstige gewoonten. Militaire commandanten zien vooral het nut voor de orde, de 'goede geest' en vaderlandsliefde.

Een vaste taakomschrijving van 'geestelijke verzorging' draagt niet bij aan het doel dat zij nastreven, namelijk het geestelijk welzijn van de militairen. Zij verrichten werk, daar waar behoefte aan is, ter bevordering van het welbevinden van de militair, of de 'geest in het leger', op basis van hun eigen referentiekader en 'een grooter of kleiner gedeelte van den Bijbel'.⁶⁸ Of dit werk nuttig was? De grote waardering van alle belanghebbenden voor het geleverde werk en de vaste inbedding van de geestelijk verzorgers in de krijgsmacht na het einde van de mobilisatie, geeft het antwoord op die vraag. ■

63 Janssen, H. ds., De Geestelijke verzorging in J. Kooiman e.a., *De Nederlandse strijdmacht*, 271.

64 De geestelijke verzorging en de mobilisatie, in *Het Wachtwoord VIII* (Den Haag, 1934), 87.

65 Algra, G.E., Geestelijke verzorging: een moeilijke spagaat, *Checkpoint*, 8 (3, 2007), 14.

66 Romeijn, D., De Positie van de Commissarissen, *De Militaire Spectator* 85, 1916, 590.

67 Koornneef, P., De Kruijff, T., Voskuil, J., *Een brug tussen krijgsmacht en samenleving*, 57.

68 Janssen, H. ds., De Geestelijke verzorging, in J. Kooiman e.a., *De Nederlandse strijdmacht*, 265.

Overtuigingen

Linda Polman

Ik ben niet bereid te sterven voor mijn overtuigingen, want ik zou wel eens ongelijk kunnen hebben,' zei Bertrand Russell vaak. Russell (1872-1970) was wiskundige, filosoof, pacifist en dus tegen de Eerste Wereldoorlog. Dat waren er meer van zijn stand. Onder de vele Britse dienstweigeraars die achter de tralies verdwenen waren een Nobelprijswinnaar, een half dozijn toekomstige parlementsleden, een toekomstige minister en een hoofdredacteur die vanuit zijn cel een courant op wc-papier publiceerde.

In 1918 viel de bijl voor Russell. Hij werd veroordeeld voor een toespraak tegen de uitnodiging van Groot-Brittannië aan de VS om aan Britse zijde in de Grote Oorlog mee te vechten en moest zes maanden brommen in H.M. Prison Brixton in Londen. Russell vond het er goed toeven. Eindelijk kwam hij toe aan de stapel boeken die hij al lang wilde lezen en hij schreef een boek over de filosofie van de wiskunde af.

'Ik was nogal geïnteresseerd in mijn medegevangenen,' vertelde hij later in zijn autobiografie. 'Vergeleken met de rest van de Engelse bevolking kwamen ze op mij in geen enkel opzicht over als moreel inferieur.' In brieven vanuit de gevangenis aan zijn adellijke familie legde hij uit: 'Het leven hier is als op een cruiseschip: je zit op een kluitje met andere doorsneemensen. Het is hier niet de horrorwereld waarin ik verbleef tijdens [...] school. De jonge mannen daar gingen bijna allemaal de kerk of het leger in, dus hun normbesef was een stuk lager dan gemiddeld'.

Die zult u even in uw zak moeten steken. Uw tijd in dit verhaal komt nog.

Na tegen de Eerste Wereldoorlog te zijn geweest, werd Russell tegen de Tweede Wereldoorlog, zoals onder meer blijkt uit de brief die het Museum of Tolerance in Los Angeles afgelopen februari aankocht. De prijs van oorlog tegen de nazi's is te hoog, argumenteert Russell.

Zelfs als we winnen, 'zullen we ons tijdens de strijd onvermijdelijk hun slechte kwaliteiten eigenmaken en de wereld zal uiteindelijk niet beter af zijn dan als we verliezen.' 'Mochten de Duitsers erin slagen troepen op Britse bodem te zetten, dan doen we er het beste aan hen als gasten te ontvangen... en voor een diner met onze premier uit te nodigen. Zulk gedrag zou ze compleet paf doen staan.'

De brief dateert uit 1937. Het museum, onderdeel van het Simon Wiesenthal Center, hangt hem aan de muur naast een brief van Hitler uit 1919, waarin de *Führer* zijn antisemitische toekomstvisie uiteenzet. Met Russells brief, zegt een museumwoordvoerder, kunnen we toekomstige generaties laten zien dat ook heel gewichtige geleerden de plank mis kunnen slaan met de filosofie dat het soms beter kan zijn om kwaad te laten woekeren. 'Hij was Nobelprijswinnaar, maar zijn idee dat als je maar aardig zou doen tegen Hitler, hem de beste wijn zou schenken, hij wel tot inkeer zou komen, is ronduit belachelijk.'

Die kan Bertrand Russell dan weer in zijn zak steken.

Russell veranderde wel van gedachten trouwens. Uit zijn autobiografie: 'Toen in 1940 een invasie van Engeland dreigde, realiseerde ik me dat ik gedurende de Eerste Wereldoorlog een totale nederlaag nooit serieus voor mogelijk had gehouden. Ik vond die optie ondraaglijk, want de nazi's waren wreed, hypocriet, dom en moreel en intellectueel weerzinwekkend.

Ik besloot ten slotte uit volle overtuiging om te steunen wat nodig was om de Tweede Wereldoorlog te winnen.' Ook oorlog.

Russell was in sommige opzichten misschien een mafkees – zoals de Britse veilingmeester hem beschreef – maar hij was zelf de eerste om te bevestigen dat 'het gezond is om nu en dan een vraagteken te plakken op alles wat je lang voor zeker hebt aangenomen. Ik zou niet willen dat mensen dogmatisch welke filosofie dan ook aanhangen. Zelfs niet de mijne.' ■

De Europese Maritieme Veiligheidsstrategie

Dr. M.F.J. Houben – luitenant-kolonel der Mariniers*

Op 24 juni heeft de Raad van de Europese Unie de *Europese Maritieme Veiligheidsstrategie* aanvaard. Het is een belangrijk document dat het startschot vormt voor een nieuwe, cross-sectorale benadering van maritieme veiligheid. Deze benadering kan ook voor Defensie gunstig uitpakken. Hieronder een korte beschrijving van het proces dat geleid heeft tot de vaststelling van de maritieme veiligheidsstrategie en een eerste beoordeling van de mogelijke kansen die zij biedt voor Defensie. De strategie zelf zal ik in komende bijdragen aan de orde stellen.

Het werk aan de *Maritieme Veiligheidsstrategie* begon toen de Europese Raad in april 2010 onder Spaans voorzitterschap besloot om de Hoge Vertegenwoordiger te verzoeken ‘...to undertake work with a view to preparing options for the possible elaboration of a Security Strategy for the global maritime domain, including the possible establishment of a Task Force. Work will take place in the context of CFSP/CSDP, within the framework of the European Security Strategy...’ (uit de Raadsconclusies). De eerste opzet van de strategie die werd geproduceerd was in essentie een militair raamwerk waarin de Europese Commissie een ondersteunende rol kreeg. Maar dat wilde de Commissie niet. Ze gaf de opdracht terug en het werk kwam tot stilstand. Een belangrijke les van deze episode was dat de ‘kaart’ van Brussel bestaat uit sectorale competenties: wie heeft welk mandaat? Enkele voorbeelden: het Directoraat-Generaal MOVE is verantwoordelijk voor maritiem

transport en de veiligheid daarvan; DG HOME is verantwoordelijk voor de bewaking van de buitengrenzen van de EU; DG TAXUD voor douane en ‘container’ security. Omdat er geen DG ‘Defence’ bestaat, hebben de nationale krijgsmachten geen mandaat. Met andere woorden: Defensie kan veel, maar mag wat de Commissie betreft (heel) weinig...

Een tweede poging volgde in het najaar van 2012, toen het Cypriotische voorzitterschap maritieme veiligheid wederom op de Europese agenda plaatste. De Europese Dienst voor Extern Optreden (EDEO) koos nu voor een andere, meer *inclusive* aanpak, waarbij de Europese Commissie vanaf het begin bij het proces betrokken werd, onder meer door een werkgroep te formeren en het voorzitterschap te verdelen over DG MARE (visserij) en de EDEO. Er bleek echter enorm veel wantrouwen te bestaan aan Commissie-zijde. Dat wantrouwen heerste met name bij DG MOVE (transportveiligheid) en DG HOME (verantwoordelijk voor de coördinatie van immigratiebeleid/bordermanagement van de EU buitengrenzen en Frontex), die een vijandige overname van ‘hun’ competenties door de EDEO of Defensie vreesden. Veel tijd en energie waren nodig om een vertrouwensband op te bouwen.

Uiteindelijk was de Commissie bereid zich te committeren aan de *cross-sectoral approach to maritime security*. Er was echter geen enkele garantie voor succes en de verhoudingen met de Commissie bleven fragiel. Intussen voerden enkele ‘maritieme’ lidstaten de druk sterk op, onder meer door de Europese Raad in november 2013 instructies en *timelines* te laten vaststellen. Intussen ging de discussie voort

* Op deze plaats vindt u afwisselend een bijdrage van Frans Matser en luitenant-kolonel der Mariniers Marcus Houben.

over de vorm en de inhoud van de EU Maritime Security Strategy (MSS).

Een tweede belangrijke les die werd geleerd is dat – in de Brusselse spaghetti van overleggen – de kwaliteit van het politieke proces bepalend is voor de kwaliteit van het product, ofwel het ‘hoe’ is belangrijker dan het ‘wat’ (*process becomes product*).

Omdat de Hoge Vertegenwoordiger en de Commissie de opdracht hadden gekregen ‘to prepare options’ werd besloten om eerst een brondocument te produceren. Dit brondocument, een *Joint Communication* van de HR en de Commissie, kreeg als titel *For an open and secure global maritime domain: elements for a European Union maritime security strategy*. Het was het prerogatief van de lidstaten om de strategie vast te stellen en de Commissie en de EDEO leverden de elementen voor de strategie. Alle betrokkenen aanvaardden dit proces. De *Joint Communication* werd begin maart gepubliceerd en kreeg de volle steun en instemming van de Europese Commissie en de EDEO. Dit is een belangrijk gegeven. Het Griekse voorzitterschap had zich toen al warmgelopen en nam daags na publicatie van de *Joint Communication* het voortouw om met de lidstaten te werken aan de transformatie van het brondocument naar de strategie. Dit gebeurde niet in één van de ruim tweehonderd bestaande en gespecialiseerde raads-werkgroepen, maar in een bijzondere en informele variant, de ‘Vrienden van het voorzitterschap’, om het horizontale karakter van de strategie te respecteren. Een intense periode met opeenvolgende, soms dagenlang durende sessies volgde, om het uiteindelijke resultaat op papier en akkoord te krijgen. Dat de regeringsleiders zich in december 2013 aan de aanvaarding van deze strategie en een specifiek tijdspad hadden verbonden maakte alle verschil. Want met dat politieke *commitment* was er bij de experts aan tafel geen twijfel of ruimte om die deadline niet te respecteren. Een tweede element waar de regeringsleiders zich in november 2013 aan committeerden was dat de strategie gevolgd zou moeten worden door een *Action Plan*. Dit *Action Plan* is noodzakelijk om de strategie ook in praktijk

te brengen. Het *Action Plan* zal worden vastgesteld onder het Italiaanse Raadsvoorzitterschap vóór het einde van dit jaar.

Het centrale kenmerk van de *Europese Maritieme Veiligheidsstrategie* is de cross-sectorale aanpak of benadering van (maritieme) veiligheid. Die aanpak is grotendeels gebaseerd op het succes van de *comprehensive approach* in Somalië en Operatie Atalanta heeft belangrijk bijgedragen aan de maritieme bewustwording in Brussel. Voor het eerst vinden de lessen van de *comprehensive approach* ingang in zo’n belangrijk beleidsterrein van de EU.

Fundamenteel is het uitgangspunt dat het cross-sectorale raamwerk voor maritieme veiligheid civiel van aard is, met noodzakelijke militaire elementen, en niet andersom. Dat kan de militaire gemeenschap wellicht als teleurstellend ervaren, maar het biedt ook kansen die Defensie nog niet eerder had. Ten eerste heeft de EU wereldwijde belangen, ambities en verantwoordelijkheden, waaronder de ambitie om een *global maritime security provider* te zijn en bij te dragen aan *global disaster relief and crisis response*. Die ambitie kan alleen worden gerealiseerd met een belangrijke bijdrage vanuit Defensie. Civiel-militaire samenwerking wordt op tal van vlakken verder uitgebouwd: maritieme surveillance, research en ontwikkeling, crisis response, de bescherming van kritieke maritieme infrastructuur enzovoorts. Verder heeft de Commissie zich gecommitteerd aan de ontwikkeling van *dual-use-technologie*, specifiek voor maritieme toepassingen (*capability development*), wat op de lange termijn de samenstelling en financiering van de gehele maritieme veiligheidssector weleens fundamenteel zou kunnen veranderen.

In meerdere opzichten is de ontwikkeling van de EU MSS een primeur. Succes kan de weg voorbereiden voor de herziening van de *European Security Strategy* uit 2003, waarbij de cross-sectorale benadering van veiligheid weleens het centrale kenmerk van het EU-veiligheidsbeleid zou kunnen worden. ■

Schrijftalent gezocht!

In deze *Militaire Spectator* is plaatsgemaakt voor een gastcolumn. M. Roorda gaat in op de discussie rond het eventueel bewapenen van Nederlandse Reapers. De redactie van de *Militaire Spectator* daagt ook andere lezers uit om een gastcolumn te schrijven. Het thema is vrij, maar moet passen binnen de formule van het tijdschrift. De boodschap moet relevant zijn voor de lezers.

Het moet gaan om een gefundeerde eigen mening, om een logisch opgebouwd betoog en de feiten moeten kloppen en verifieerbaar zijn. Een bijdrage mag maximaal duizend woorden tellen. U kunt uw gastcolumn sturen naar de bureauredactie (zie colofon). De redactie wacht uw bijdrage met belangstelling af.

De hoofdredacteur

Niks mis met bewapenen Nederlandse Reapers

Mr. M.P. Roorda, Eerste Luitenant der Mariniers*

Het Nederlandse kabinet heeft besloten vier MQ-9 Reapers van het Amerikaanse General Atomics aan te schaffen. Eind 2017 moeten de onbemande toestellen, bedoeld voor verkenings- en inlichtingentaken, volledig operationeel inzetbaar zijn. Hoewel de bestelde versie niet bewapend is, zou dat in de toekomst wel kunnen. Uit verschillende hoeken is hierover reeds bezorgdheid geuit. Toch is er niks mis met het bewapenen – en vervolgens inzetten – van deze Reapers. Defensie moet laten zien dat het debat draait om legitimiteit. Bewapende onbemande vliegtuigen kunnen

grote toegevoegde waarde hebben. Denk maar aan een toestel dat wordt gebruikt voor routeverkenning voor een konvooi en kan worden ingezet ter zelfverdediging, mocht dat konvooi onder vuur komen te liggen. Zo dragen zij bij aan *force protection*. Bovendien concludeerde een rapporteur van de Verenigde Naties dat wanneer onbemande vliegtuigen worden ingezet conform de principes van het oorlogsrecht, zij kunnen helpen het risico op burgerslachtoffers te beperken, met name dankzij de vergrote *situational awareness* van militaire commandanten.¹ Toch bestaat er veel weerstand tegen bewapende onbemande vliegtuigen. Een aantal non-gouvernementele organisaties uit scherpe kritiek.² Ook uit vragen van Kamerleden blijkt bezorgdheid over de mogelijkheid de Nederlandse Reapers te bewapenen.³ Dit is enigszins merkwaardig, aangezien onbemande vliegtuigen in principe een rechtmatig middel zijn, bewapend of niet. De Commissie van Advies inzake Volkenrechtelijke Vraagstukken (CAVV) heeft dat bevestigd.⁴ In feite verschilt de wapeninzet met een Reaper niet wezenlijk van de wapeninzet met een F-16 of Apache. Sterker nog, de twee meest gangbare wapens voor de Reaper – de Hellfire en GBU-12 – zijn reeds in gebruik bij onze krijgsmacht.⁵ De bezorgdheid zou zich dus niet moeten richten op de bewapening op zich, maar op het gebruik van die wapens. Middel en inzetmethode moeten worden onderscheiden. Kijkend naar de inzetmethode lijkt de kritiek

* De auteur doet promotieonderzoek naar Targeting en Onbemande Systemen aan de Nederlandse Defensie Academie en de Universiteit van Amsterdam.

1 Verenigde Naties, *Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of human rights and fundamental freedoms while countering terrorism*, A/68/389, 18 September 2013, para 77. De CAVV (zie noot 4) komt tot een vergelijkbare conclusie, die vervolgens onderstreept is door het kabinet, zie: Kamerstukken II, 2013-2014, 33 750 X, nr. 4, blz. 3.

2 Enkele van de meest geciteerde rapporten: Amnesty International, *Will I Be Next?*, oktober 2013; Columbia Law School Human Rights Clinic and Center for Civilians in Conflict, *The Civilian Impact of Drones*, 2012; Human Rights Watch, *Between a Drone and Al-Qaeda*, 2013; IKV Pax Christi (nu Pax), *Armed & Dangerous*, oktober 2013.

3 Zie onder meer: Kamerstukken II, 2006-2007, 30 806, nr. 2; Kamerstukken II, 2011-2012, Aanhangsel 2414; Kamerstukken II, 2013-2014, 30 806, nr. 17.

4 CAVV, *Bewapende Drones*, Advies nr 23, Den Haag, juli 2013, blz. 12. Dit advies kwam tot stand na een verzoek van de minister van Buitenlandse Zaken over de rechtmatigheid van het gebruik van bewapende drones.

5 De Hellfire (ook wel AGM-114) is een precieze laser- of radargeleide lucht-grondraket met een beperkte *collateral effects radius* (straal van gevaar voor omliggende personen of objecten, gemeten vanaf het richtpunt van het wapen) en wordt gebruikt door de Apache. De GBU-12 is een lasergeleid 500 pond-projectiel, eveneens zeer precies en gebruikt door de F-16.

voornamelijk het gevolg van de praktijk in Pakistan, Jemen en Somalië.⁶ Begrijpelijke kritiek, maar de manier van inzet door sommige staten zegt niets over het gebruik door andere staten.⁷ Elk wapen kan onrechtmatig worden gebruikt. Dat Syrië zijn jachtvliegtuigen tegen de burgerbevolking inzet is irrelevant ten aanzien van geweldgebruik door Nederlandse straaljagers. Daarom moet het debat gaan over de vraag hoe geweld legitiem kan worden aangewend. De Nederlandse Defensie Doctrine kenmerkt legitimiteit als grondbeginsel van militair optreden, waaraan altijd moet worden voldaan.⁸ Legitimiteit kent een juridische en sociaal-ethische component.⁹ De juridische component – ook wel legaliteit – houdt in dat het handelen van een staat in overeenstemming moet zijn met het bestaande recht. Dit valt uiteen in een vereiste rechtsbasis en het hanteren van het juiste rechtsregime. De sociaal-ethische component bestaat met name uit de perceptie van legitimiteit. Het gaat hier dus over draagvlak en acceptatie van zowel de lokale en de eigen bevolking als de bredere publieke opinie.¹⁰

Rechtsbasis

De regering besluit tot inzet van de krijgsmacht op basis van een adequaat volkenrechtelijk mandaat.¹¹ Dit zou niet anders zijn voor bewapende Reapers. Zonder duidelijke rechtsbasis is geweldgebruik niet rechtmatig. Het parlement controleert die besluitvorming en heeft zo de medeverantwoordelijkheid ervoor te zorgen dat de drempel van geweldgebruik niet wordt verlaagd. Bezorgdheid over een dergelijke verlaging is dus eigenlijk een zorg over disfuncionering van ons parlementaire stelsel.

Rechtsregime

Tijdens de inzet zelf moet het geweldgebruik altijd voldoen aan de toepasselijke regels. Meestal komen deze voort uit het oorlogsrecht en/of mensenrechten. Daarnaast is het zeer gebruikelijk dat Defensie zelf aanvullende eisen stelt aan geweldgebruik.¹² Samengenomen worden deze geformuleerd in de *rules of engagement* en iedere militair ondergaat training in het gebruik daarvan. Bovendien wordt elk geweldgebruik onafhankelijk getoetst door de Koninklijke Marechaussee en het Openbaar Ministerie.

Acceptatie

Wellicht is deze ‘zachte’ kant van legitimiteit waar het nog wel het meest om draait. Legaliteit draagt hieraan bij, maar is niet alomvattend. De regering komt dus niet altijd weg met een verklaring dat er niets onrechtmatigs plaatsvindt. Acceptatie van de inzet van bewapende onbemande vliegtuigen kan alleen tot stand komen als wordt uitgelegd welke ratio daaraan ten grondslag ligt en men overtuigd is dat er alles aan wordt gedaan om juridisch en ethisch verantwoord op te treden.¹³ Het publiek is niet gebaat bij een diffuus of verwarrend debat. Deze principes gelden voor geweldgebruik met elk middel, inclusief bewapende onbemande vliegtuigen. Behalve dat het middel in principe rechtmatig is, zou het gebruik dus ook legitiem kunnen geschieden, mits bovengenoemde richtlijnen worden gehanteerd. Toezicht daarop door Defensie, regering, parlement en publiek is essentieel. Hoewel de Nederlandse krijgsmacht niet bekend staat om het aan haar laars lappen van internationale (rechts)normen, zou zij actief moeten blijven uitleggen waarom en hoe zij geweld gebruikt. Het zou waardevol zijn als het huidige debat wordt toegespitst op legitimiteit en de krijgsmacht zelf heeft daar een schone taak. Met legitiem geweldgebruik als uitgangspunt is de bewapende Reaper een nuttige – geen spannende – toevoeging op het bestaande Nederlandse arsenaal. ■

6 Voor een genuanceerder beeld zie: Paul Ducheine en Frans Osinga, ‘Gebruik van drones kan wel degelijk nut hebben’, *NRC Handelsblad*, 25 maart 2013; F.P.B. Osinga, *Bounding the Debate on Drones: The Paradox of Postmodern Warfare*, in: H. Amersfoort, R. Moelker, J. Soeters en D. Verweij (red.), *Moral Responsibility & Military Effectiveness* (Den Haag, Asser Press, 2013) 243-278.

7 Zie voor een uitvoerige beschrijving van het Britse (legitieme) gebruik van bewapende Reapers in Afghanistan: House of Commons Defence Committee, *Remote Control: Remotely Piloted Air Systems – current and future UK use*, Volume I, HC 772, 25 maart 2014.

8 Ministerie van Defensie, *Nederlandse Defensie Doctrine*, maart 2013, 111.

9 P.A.L. Ducheine, *Effectiviteit, legitimiteit en verantwoordelijkheid*, in: Allard Wagemaker en Frans van Nijnatten (red.), *Minuutschoten. Liber Amicorum voor Hans Bosch* (2013) 26-27.

10 *Nederlandse Defensie Doctrine*, maart 2013 114.

11 Kamerstukken II, 2006-2007, 29 521, nr. 41, blz. 3; zie ook *Bruggen Slaan*, Regeerakkoord VVD-PvdA, 29 oktober 2012, 15.

12 Meestal op basis van beleid, diplomatieke of operationele overwegingen.

13 Transparantie is hierin een belangrijk aspect. Ook hoge Amerikaanse militairen beamen dit, zie: Julian E. Barnes and Siobhan Gorman, ‘U.S. Military Pushes for More Disclosure on Drone Strikes’, *The Wall Street Journal*, 22 mei 2014.

14-18

Oorlog in België

Door Luc De Vos, Tom Simoens, Dave Warnier en Franky Bostyn
Leuven (Davidsfonds Uitgeverij) 2014

586 blz.

ISBN 9789058269904

€ 55,-

In 1996 gaf de Belgische militair-historicus Luc de Vos een overzicht uit van de oorlog van 1914-1918: *De Eerste Wereldoorlog*. Het boek beleefde een groot aantal drukken, want het voorzag klaarblijkelijk in een behoefte. Achttien jaar later, in het jaar van de eeuwherdenking van het uitbreken van deze 'oer-catastrofe van de twintigste eeuw', doet de Belgische professor dit, bijgestaan door een drietal kenners op dit gebied, nog een keer over. En niet dunnetjes... Het werk van de vier specialisten is een prachtig uitgevoerd, omvangrijk en gedetailleerd overzicht. Het is rijk geïllustreerd en heeft duidelijke kleurenkaartjes. In het boek staan de gevechten op Belgisch grondgebied tussen augustus 1914 en november 1918 centraal. De nadruk ligt hierbij op de verrichtingen van het Belgische leger, maar deze worden ingekaderd in het algemene verloop van de Eerste Wereldoorlog aan het Westfront. Meer dan terecht natuurlijk, want de strijd op Belgisch grondgebied werd in de vier oorlogsjaren vooral door Britse, Duitse en Franse troepen gevoerd en door hun operationele beslissingen bepaald.

Belgisch grondgebied

In heel Europa heeft de herdenking van de aanslag in Sarajevo op de

Oostenrijkse troonopvolger op 28 juni 1914 en de reeks dramatische gebeurtenissen die daarop volgde, tot een vloedgolf aan publicaties geleid, waarin ook de kleine landen zich niet onbetuigd laten. De mediabelangstelling in Nederland voor de Eerste Wereldoorlog is dit jaar ongekend, die in België vanzelfsprekend nog vele malen groter. Een uitstekend moment dus om een militair overzicht uit te geven van de gevechten op Belgisch grondgebied. Het boek van De Vos c.s. begint met een overzicht van het ontstaan van de Eerste Wereldoorlog en van de legers van de oorlogvoerende landen. Nuttig, vooral dat laatste, want het zet veel feitelijkheden duidelijk op een rij. De politieke en militaire ontwikkelingen die leidden tot de strijd van 1914 kort uitleggen is gezien de waaier aan opvattingen die daarover bestaat veel moeilijker. Hier volstaat het boek met een vrij basaal en traditioneel overzicht. De beschrijving van het Belgische leger en zijn operatieplannen is kritisch en duidelijk. Het land verkeerde in een extreem moeilijke positie: de neutraliteit was sinds de afscheiding van Nederland door de grote mogendheden gegarandeerd, maar hoe de hulp door een of meer van de 'garanten' zou verlopen, mocht een staat de Belgische

grenzen schenden, was onduidelijk. En wat moest de rol van het Belgische leger zelf zijn? Van coherente planning was geen sprake.

Analyse van de strijd

In de volgende hoofdstukken wordt de Duitse invasie van augustus-oktober 1914 geanalyseerd: de strijd rond Luik en Namen, de 'slag van de Zilveren Helmen' (een door het Belgische leger gestopte Duitse cavalerie-aanval), de Franse opmars in de Ardennen en de Duitse aanval op Antwerpen. Dat 32.000 Belgische militairen vanuit Antwerpen naar het neutrale Nederland vluchtten wordt wel genoemd (blz. 155), maar op de discussie hoe dit had kunnen gebeuren gaan de auteurs niet in, terwijl het militair-historisch een bijzondere gebeurtenis is. Het Belgische leger verloor namelijk in één klap een derde van zijn sterkte. De hierna volgende hoofdstukken geven in woord, maar vooral ook in beeld – de foto's zijn erg mooi en vaak onbekend – een overzicht van de gevechten aan de IJzer in West-Vlaanderen, waar het Belgische leger er in slaagt vier jaar lang een klein gedeelte van het land in eigen hand te houden, en van de bekende slagen rondom Ieper. Deze beschrijvingen worden afgewisseld met informatie over de grote slagen in Noord-Frankrijk, aan het Oostfront en zelfs buiten Europa, aanvullend met een overzicht van de belangrijkste wapentechnische ontwikkelingen.

Bezetting

Een boeiende toevoeging is het hoofdstuk door Dave Warnier over de Duitse bezetting van België. We hebben hier het prachtige boek

De Grootte Oorlog van Sophie de Schaepdrijver uit 1997 over, maar Warnier biedt een goede samenvatting van deze zeker in Nederland onbekende materie. De bezettingsgeschiedenis van 1914-1918 staat de laatste tijd meer dan ooit bij historici in de belangstelling en bovendien is de Duitse bezetting van België nauw verbonden met de 'oorlogsgeschiedenis' van het neutrale Nederland, dat fungeerde als doorvoergebied van mensen en informatie. Die Nederlands-Belgische relatie wordt in dit hoofdstuk goed duidelijk gemaakt.

De laatste hoofdstukken behandelen de strijd aan de Vlaamse kust en het Belgische 'bevrijdings-offensief' van september-november 1918. Ook deze episodens zijn in Neder-

land weinig bekend, maar ze zijn de aandacht meer dan waard. De Brits-Duitse strijd op de grens van zee en land tussen Knokke en Nieuwpoort bijvoorbeeld, is een heel bijzondere episode in de oorlog omdat schepen, vliegtuigen en kustversterkingen in een bijna vier jaar lange slag verweekeld waren. Tot slot gaat het boek in op de naoorlogse situatie in Europa en – interessanter – op de reconstructie van het verwoeste West-Vlaanderen.

Luc de Vos c.s. hebben een rijk boek geschreven. Het biedt vooral veel feiten en overzichten van gevechtshandelingen, op een aantrekkelijke wijze gepresenteerd. Alleen al om deze reden zal dit boek lang zijn waarde behouden. De niet-militaire

hoofdstukken vormen mijns inziens een essentiële aanvulling op wat anders een wel erg klassieke 'krijgshistorische' verhandeling zou zijn. De keuze welke niet-militaire thema's op te nemen wordt niet verantwoord. Zaken als de Vlaams-Waalse tegenstelling, de naoorlogse annexatie-eisen (niet alleen ten koste van Nederland, maar ook geheel Luxemburg) en de rol van koning en regering in de oorlogvoering worden slechts kort uitgewerkt (blz. 404-406 en 418). Voor uitvoeriger analyses hierover moeten we elders te rade, maar voor de militaire operaties op Belgisch grondgebied is dit boek zonder enige twijfel veruit de beste keuze.

Prof. dr. W. Klinkert, NLDA/UvA

Catastrophe

Europe Goes to War 1914
Door M. Hastings
Londen (HarperCollins Publishers) 2013
628 blz.
ISBN 9780007398577
€ 38,-

In 1911, drie jaar voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, sprak de Duitse sociaaldemocraat August Bebel onheilspellende en achteraf gezien profetische woorden. Als alle landen door zouden gaan met de wapenwedloop, dan zou dat volgens de socialistische voorman uiteindelijk resulteren in oorlog. Dan zou een catastrofe van ongekende aard losbarsten: zestien tot achttien miljoen man, vaak 'de

bloemen van de natie', zouden worden gemobiliseerd, uitgerust met de beste moordwapens waarover de mensheid ooit had beschikt. De *Götterdämmerung* was daarmee aanstaande.

Max Hastings, die eerder meerdere lovend ontvangen boeken schreef over de Tweede Wereldoorlog, waakt er in zijn vuistdikke en zeer leesbare *Catastrophe. Europe Goes*

to War 1914 echter voor, een rechte lijn te trekken tussen opvattingen als hierboven geschetst en het daadwerkelijk uitbreken van de *Mutterkatastrophe* van de twintigste eeuw. Zoals zo vaak in de geschiedenis had het ook heel anders kunnen lopen. Wat als Gavrilo Princip, de man die de dodelijke schoten loste op Franz Ferdinand en zijn vrouw die algemeen worden gezien als de aanleiding tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, zijn slachtoffers niet letterlijk voor zijn neus tot stilstand had zien komen of zijn pistool had geweigerd? Tot 1914 was Europa vol optimisme. De techniek en de vooruitgang ontwikkelden zich in een ongekend tempo; de bomen leken de hemel in te groeien. Oorlogen tussen de grote en 'beschaafde' landen werden, ondanks de enorme wapenwedloop,

steeds meer gezien als een onmogelijkheid. En toch stortte het continent zich in juli/augustus 1914 in een oorlog die qua schaal, dodelijkheid en verwoesting zijn gelijke niet kende, en waarin miljoenen jongemannen in trommelvuur, loopgraven, modder en niemandsland het leven lieten in vaak even zinloze als verbijsterende aanvallen. De terreinwinst was, zoals ooit briljant en vooral cynisch weergegeven in de Britse tv-serie *Blackadder*, verwaarloosbaar.

Klassieke vraag

De klassieke vraag bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, dit jaar honderd jaar geleden, is nog altijd wie de hoofdschuldige was. Volgens het in 1919 gesloten Verdrag van Versailles was Duitsland de enige schuldige en in dat land werd dit Verdrag dan ook niet geheel ten onrechte gezien als een dictaat. Naarmate de jaren vorderden, werden steeds meer vragen gesteld bij de schuld van Duitsland. In de jaren zestig stelde de historicus Fritz Fischer echter onomwonden dat de dynamiek uit Berlijn kwam en dat daar dus ook de schuldige gezocht moest worden. Nu, in 2014, stellen historici zich opnieuw de vraag naar het hoe en waarom van het ontstaan van het conflict. De Britse historicus Christopher Clark betoogt in zijn juichend ontvangen *Sleepwalkers* dat vooral de ambassadeurs, premiers en generaals van alle partijen moeten worden aangewezen. Hastings volgt veel meer – en met recht – de lijn van Fischer. Wie het hele verloop van die julimaand van 1914, zo treffend beschreven in Barbara Tuchmans *The Guns of*

August, overziet kan niet anders concluderen dan dat de Duitsers de hoofdschuldigen waren. In de woorden van Hastings: ‘What happened was not ‘war by accident’, but war by ill-conceived Austrian design, with German support [...] The case still seems overwhelmingly strong that Germany bore principal blame. Even if it did not conspire to bring war about, it declined to exercise its power to prevent the outbreak by restraining Austria’ (blz. 99 en 562). En ‘dus’ marcheerden in augustus 1914 miljoenen jonge mannen vol enthousiasme en overtuigd van de zege naar het front, want het zou een ‘frischer und fröhlicher Krieg’ worden. Al snel werd het de soldaten echter duidelijk dat het tegenovergestelde waar was. De Franse troepen marcheerden in dik opeengepakte linies, in kleurrijk uitgedoste uniformen de Duitse vijand tegemoet en werden met honderduizenden neergemaaid. De eerste weken van de oorlog waren, in tegenstelling tot wat vaak wordt gedacht, (nog) veel bloediger dan de later berucht en iconisch geworden slagen bij Verdun, de Somme en Ieper: in de eerste vijf maanden van de oorlog telden de Fransen meer dan een miljoen slachtoffers, waarvan 329.000 doden; alleen al tussen 20 en 23 augustus sneuvelden 40.000 Fransen (blz. 199); aan Duitse kant vielen 800.000 slachtoffers en meer dan drie maal zoveel doden als in de hele Frans-Duitse oorlog van 1870-71 (blz. xvii). De Britse verliezen vielen daarbij aanvankelijk in het niet, maar zij leverden wel een wezenlijke bijdrage aan het stoppen van de Duitse opmars, die door Hastings

overigens terecht grotendeels wordt toegeschreven aan de Fransen; de Britten vochten vaak ‘scarcely at all’ (blz. 322).

Leiders en soldaten

De schaal van de oorlog was ongekend en Hastings heeft een goed oog voor de details. Zijn beschrijvingen van de leidende personages zijn gedetailleerd en vaak vermakelijk en ze worden zonder scrupules tegen het licht gehouden. De Franse en Britse politici en generaals komen er niet al te best af en worden vaak afgeschilderd als roekeloze types, die er tegen beter weten in bleven geloven dat elan – ‘cran’ in het Frans – voldoende was om de vijand te kunnen verslaan. De Duitsers – en dan met name keizer Wilhelm en generaal Von Moltke – waren echter niet veel beter en konden volgens Hastings ook bepaald niet betrappt worden op een intelligente politiek. De belangrijkste slacht-offers daarvan waren de gewone soldaten. Zij begonnen zich, nadat een patstelling was ontstaan tussen de strijdende partijen, in te graven in loopgraven die de komende vier jaar nauwelijks zouden verschuiven. Daar stond niet alleen hen, maar bijvoorbeeld ook hun paarden nog veel meer ellende en zinloosheid te wachten. Jaarlijks stierf 29 procent van de paarden in het Britse leger. In 1914 telde het Britse *Royal Army Veterinary Corps* 360 man, in 1918 was dat gegroeid tot 28.000. Dit soort details en Hastings’ veelvuldige gebruik van dagboeken en kranten maken zijn boek, ondanks het gruwelijke en deprimerende onderwerp, een *page turner* en een standaardwerk over het eerste jaar van de Eerste Wereldoorlog, waarbij

de auteur ook verfrissend veel aandacht besteedt aan het in de historiografie vaak genegeerde Oostfront.

Elke keer ben je als lezer weer geschokt over het zin- en uitzichtloze lijden, het beleid van de generaals – maar hadden ze andere opties, is een terechte vraag – en de

enorme omvang van het conflict. Was de Eerste Wereldoorlog niet volstrekt zinloos? Volgens Hastings niet: 'If the Germans had been dictating the terms [van Versailles, M.L.] as victors, European freedom, justice and democracy would have paid a dreadful forfeit. If the Kaiserreich did not deserve to triumph, those who fought and died

in the ultimately successful struggle to prevent such an outcome did not perish for nothing' (blz. 563). Daar moeten we ons dan maar aan vasthouden als we uitkijken over al die honderdduizenden witte kruizen in België en Noord-Frankrijk.

M. Lak MA, The Hague University of Applied Sciences/Universiteit Leiden

AANKONDIGING

Tweedaagse conferentie 18 en 19 september 2014

Telling Truth to Power: The Past, Present and Future of Military Intelligence

De Netherlands Intelligence Studies Association (NISA) en de Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (MIVD) organiseren een gezamenlijke conferentie naar aanleiding van de herdenking van honderd jaar militaire inlichtingen in Nederland.

De conferentie is opgedeeld in vier thema's:

- The World at War, 1914-1945
- Intelligence in War and Peace(keeping)
- Cold War, Intelligence War
- Military Intelligence: Perennials and (new) Paradigms

Een volledig programma en een lijst van sprekers is te vinden op www.nisa-intelligence.nl. Op die site is ook registratie voor de conferentie mogelijk.

Locatie: Marinekazerne, Kattenburgerstraat 7, 1018 JA Amsterdam

Schrijft u een gastcolumn in de Militaire Spectator?

De redactie van de *Militaire Spectator* daagt de lezers uit een gast-column te schrijven. Het thema is vrij, maar moet passen binnen de formule van het tijdschrift. De boodschap moet relevant zijn voor de lezers. Het moet gaan om een gefundeerde eigen mening, om een logisch opgebouwd betoog en de feiten moeten kloppen en verifieerbaar zijn.

Ten slotte: uw bijdrage mag maximaal duizend woorden tellen. U kunt uw bijdrage sturen naar de bureauredactie (zie colofon). De redactie wacht reacties met belangstelling af.

De hoofdredacteur

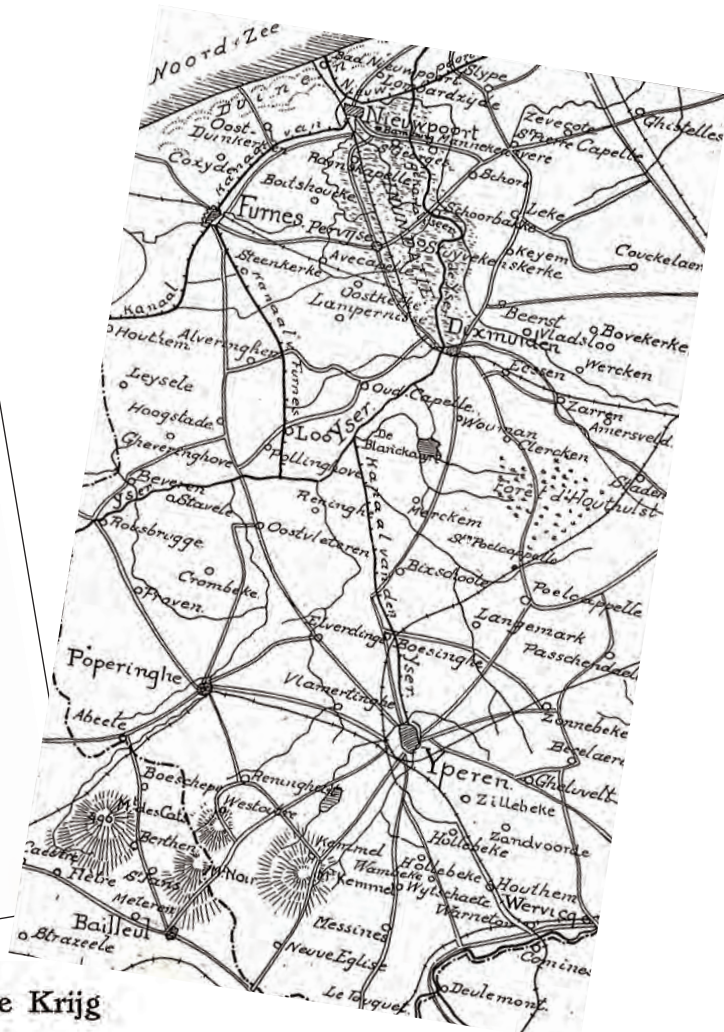
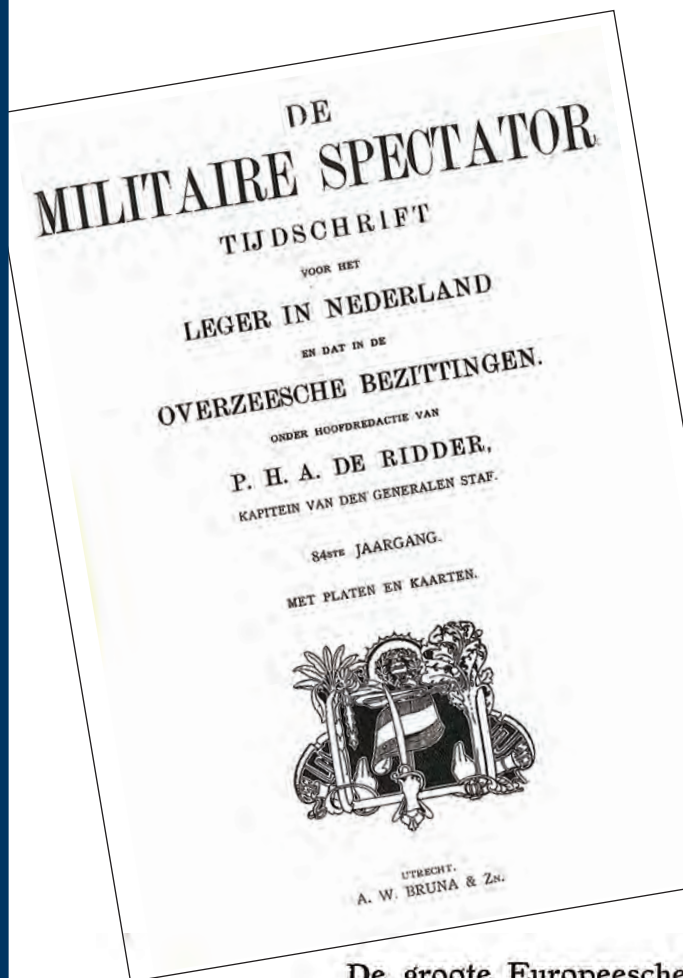

MEDEDELING

Artikelen uit de *Militaire Spectator* zijn ook te raadplegen via internet.

De artikelen zijn als pdf-bestanden te vinden op www.kvbk-cultureelerfgoed.nl.

Het digitale archief gaat terug tot 1832, het jaar van de oprichting van het tijdschrift en loopt tot en met 2005.

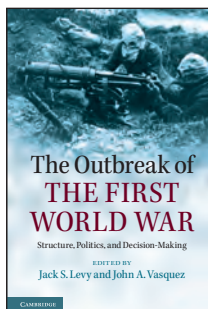

De groote Europeesche Krijg van het jaar 1914.

(Overzicht tot 16 December. 3 schetsen.)

't is wel kras, dat, nu wij na verloop van een maand ongeveer opnieuw de pen opvatten, teneinde ons overzicht te vervolgen, moet worden geconstateerd: „op het front in Noord-Frankrijk is de toestand nog steeds onveranderd”. Dit kan althans van het Oostelijk operatietooneel niet worden gezegd; daár is inderdaad actie genoeg, zoodat dan ook na een korten terugblik op het Westelijk operatietooneel, de volle aandacht aan het oorlogstooneel in Polen en Galicië kan worden gewijd.

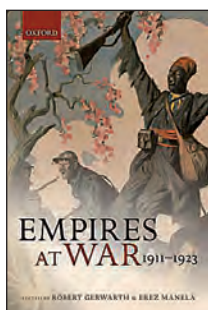
Mijn laatste beschouwingen eindigde ik met de opmerking: „Zoowel in het Oosten als in het Westen moet thans worden afgewacht, wat

The Outbreak of the First World War

Structure, Politics, and Decision-Making
Door Jack S. Levy en John A. Vasquez (red.)
Cambridge (Cambridge University Press) 2014
306 blz.
ISBN 9781107042452
€ 68,-

Wat waren de oorzaken van de Eerste Wereldoorlog? De debatten onder historici en politicologen over die vraag staan centraal in *The Outbreak of the First World War*. In deze interdisciplinaire studie kijken deskundigen naar causale verbanden vanuit de geschiedenis en de internationale betrekkingen. Thema's die zij behandelen zijn onder meer allianties, militarisme, nationalisme, de publieke opinie en de binnenlandse politiek van betrokken landen. Daarnaast komen leiders van de grote landen aan bod die een belangrijke rol speelden in de aanloop naar de oorlog. Waren zij verblind door de strategische rivaliteit tussen Europese landen en dacht Duitsland werkelijk een preventieve oorlog te kunnen voeren?

Empires at War

1911-1923
Door Robert Gerwarth en Erez Manela (red.)
Oxford (Oxford University Press) 2014
304 blz.
ISBN 9780198702511
€ 44,-

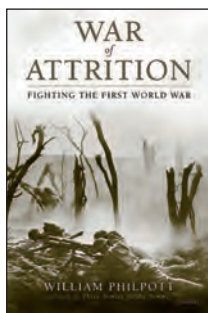
In *Empires at War, 1911-1923* plaatsen auteurs de Eerste Wereldoorlog in het perspectief van een wereldwijd conflict tussen grote rijken dat langer duurde dan 1914-1918 en niet alleen een Europese oorlog was tussen natiestaten. Zij leggen het beginpunt van hun studie bij de Italiaanse invasie van Libië in 1911 en sluiten de periode af in 1923 met het uiteenvallen van de Oostenrijkse, Ottomaanse en Russische rijken. De nadruk ligt daardoor niet alleen op Europa, maar ook op oorlogsgebeurtenissen in Azië en Afrika en op de gevolgen voor miljoenen burgers en militairen in die regio's. De oorlog fungeerde uiteindelijk als katalysator voor een nieuwe wereldorde.

Nederland neutraal

De Eerste Wereldoorlog 1914-1918
Door Wim Klinkert, Samuël Kruizinga en Paul Moeys
Amsterdam (Uitgeverij Boom) 2014
534 blz.
ISBN 9789461053510
€ 29,90

Nederland bleef in de Eerste Wereldoorlog neutraal, maar dat betekende in de praktijk een constante worsteling. Wim Klinkert, Samuël Kruizinga en Paul Moeys concluderen in *Nederland neutraal* dat het neutraliteitsbeleid zowel in ethisch, economisch, politiek als militair opzicht tot grote spanningen leidde. Honderdduizenden Nederlanders waren permanent gemobiliseerd, de economie stond onder zware druk en een miljoen Belgen kwamen als vluchteling naar Nederland en moesten opgevangen worden. De neutraliteitspolitiek werd in de jaren voor de oorlog ook wel onzijdigheidspolitiek genoemd, maar volgens de auteurs was uiteindelijk het omgekeerde het geval en kende de Nederlandse neutraliteit tijdens de oorlog juist heel veel facetten.

War of Attrition

Fighting the First World War
Door William Philpott
New York (The Overlook Press) 2014
400 blz.
ISBN 9781468302684
€ 22,-

Militair historicus William Philpott, verbonden aan King's College London, plaatst de Eerste Wereldoorlog in het kader van de industrialisering en spreekt van de eerste moderne oorlog in dat opzicht. Doordat industrieën de oorlogsmachines konden blijven bevoorraden, ontstond er een langdurige en bloedige slijtageslag. Philpott benadert de oorlog vanuit het oogpunt van politici en diplomaten, maar ook van frontsoldaten en arbeiders in de oorlogsindustrie. Hij legt een verband met de opkomst van de Verenigde Staten als wereldmacht en wijst op de materiële en financiële hulp die de Amerikanen, die in 1917 zelf militair betrokken raakten bij de oorlog, al sinds 1914 verstrekten aan hun Europese bondgenoten.

VOORANKONDIGING

Conferentie

War in the History of Ideas

14 oktober 2014 – Koninklijke Militaire Academie, Breda

De British Society for the History of Philosophy, de Nederlandse Defensie Academie en de Erasmus Universiteit Rotterdam organiseren gezamenlijk de conferentie *War in the History of Ideas*.

De inleiding verzorgt professor Azar Gat, hoogleraar Nationale Veiligheid en voorzitter van de leerstoel Politieke Wetenschap aan de universiteit van Tel Aviv en tevens auteur van *A History of Military Thought* (2001) en *War in Human Civilization* (2006). Daarna presenteren zo'n vijftien sprekers uit binnen- en buitenland hun onderzoeksresultaten.

Hun onderwerpen zijn onder meer: 'Descartes en de militaire hervormingen van Maurits van Oranje', 'Zelfopoffering in oorlog', 'Napoleons concept van oorlog', 'De rol van ideeën in hedendaagse burgeroorlogen', 'De ontstaans geschiedenis van Clausewitz' Vom Kriege', 'Hybride oorlogvoering in de Oekraïne' en 'De Britse Idealisten over oorlog'.

Daarmee beweegt deze eendaagse conferentie zich op het snijvlak van de geschiedenis van de ideeën en de geschiedenis van de oorlogvoering; de fascinerende relatie tussen de filosofische theorie en de militaire praktijk.

De voertaal is Engels.

Programma

09.00 uur	Ontvangst
09.30 uur	Welkomstwoord
09.50 uur	Lezing door professor Azar Gat
11.05 uur	Diverse parallelle lezingen
12.20 uur	Lunch
13.20 uur	Diverse parallelle lezingen
15.15 uur	Pauze
15.45 uur	Diverse parallelle lezingen
17.00 uur	Borrel

Doelgroep

De conferentie is bedoeld voor militairen, onderzoekers en studenten die geïnteresseerd zijn in de veranderende oorzaken van oorlog, oorlog als cultureel of politiek fenomeen, de relatie tussen oorlog en filosofie en klassieke en moderne denkers over oorlogvoering.

Inschrijven

Het definitieve programma is binnenkort bekend en dan wordt ook de inschrijving geopend. Omdat de conferentie plaatsvindt op een terrein van het ministerie van Defensie moet u zich van tevoren inschrijven om toegang te krijgen.

Nadere informatie is te verkrijgen bij dr. Paul Schuurman (Erasmus Universiteit Rotterdam) schuurman@fwb.eur.nl en drs. Paul Donker (Nederlandse Defensie Academie) p.donker.02@mindef.nl.